

En analys och blick framåt

Lennart Svensson

”Action research rests on the belief that all people – professionals and researchers included – accumulate, organize and use complex knowledge constantly in everyday life.” (Davydd Greenwood och Morten Levin 1998, s 9)

Några viktiga frågeställningar

Vi har presenterat tio artiklar som redovisar förutsättningar för samt metoder och arbetsformer i en interaktiv och utvecklingsinriktad forskning. Vi har velat visa på värdet av en forskning som utvecklas i samspel med praktiken, utan att förringa svårigheterna med att förverkliga en sådan forskningsansats.

I det inledande kapitlet fokuserade vi två frågeställningar: dels beskrev vi framväxten av och karaktären hos en utvecklingsinriktad forskning (modell 2), dels lyfte vi fram några kännetecken på en interaktiv forskning – i form av jämlika och ömsesidiga relationer mellan forskare och deltagare i kunskapsbildningen (att forska *med*).

Det finns andra angelägna frågor som är viktiga att analysera för att kunna bedöma värdet med och förutsättningarna för en interaktiv och utvecklingsinriktad forskning, bl a följande:

1. Vad står egentligen begreppen praktik – teori för och hur ser kopplingen dem emellan ut?
2. Kan en interaktiv forskning ge generell kunskap och hur ska vi se på detta krav?
3. Kan en utvecklingsinriktad forskning samtidigt vara kritisk?
4. Var hör den interaktiva forskningen hemma?

Relationen teori – praktik

”Genuine philosophical problems are always rooted in urgent problems outside philosophy and they die if these roots decay.” (Karl Popper)

”När det gäller synen på vilka kunskaper som är de väsentligaste som stöd för förändring är det förstås avgörande hur man ser på samhälle och samhällsförändring. *Mycket förenklat* kan man kanske urskilja tre synsätt. Me-

nar man att samhällsförändring är resultatet av unikt skapade lokala förändringar drar man slutsatsen att den relevanta kunskapen skapas direkt i den lokala dialogen och 'aktionsforskning' blir då den centrala forskningsansatsen... Ser man samhällsförändring som en medveten förändring av strukturella förhållanden blir generell kunskap om orsakssammanhang och strukturella motsättningar och möjligheter central. En sådan kunskap kan utvecklas och användas i en 'expertansats' i anslutning till en 'uppifrån'-styrd förändring. Men det kan också ske i en process med brett deltagande... Samhällsförändringen sker i ett samspel mellan planerad strukturell förändring och lokal aktivering och problemlösning. Delar av forskningen kan då vara en praxisforskning med en dialog- och aktionsdel." (Sandberg 1982, s 88)

I flera av bidragen lyser klyftan mellan akademisk teori och praktisk utveckling i universitetsmiljön igenom. Vad står denna uppfattning för?

Klyftan mellan teori och praktik kan ses som uttryck för en mer grundläggande dualistisk tankestruktur i vårt västerländska samhälle, som kan karakteriseras med följande motsatspar: abstrakt – konkret; objektivt – subjektivt; förnuft – känsla; reflektion – handling; logik – perception; deduktion – induktion; universellt – partikulärt; idé – faktum; att veta – att göra (jfr Olssons bidrag). Åtskillnaden är inte bara begreppslig, utan samtidigt uttryck för en värdering (i samhället i allmänhet och inom akademien i synnerhet) där de första leden i motsatsparen ges ett högre värde. Det finns en lång tradition, allt sedan Platon, att se idéerna som ädla, konstanta och upphöjda, medan verkligheten uppfattas som smutsig, flyktig och "platt". Filosofin och vetenskapen har av tradition markerat distans till praktisk erfarenhet. Förnuftet har setts som överlägset erfarenheten och det praktiska handlandet. Målet för vetenskapen har varit individualiserade och specialiserade kunskaper som inriktar sig på generella och universella samband med hjälp av strikt formaliserade teorier (Molander 1993). Högvetenskapen (High/Pure Science) har eftersträvat abstrakta, universella teorier som traditionellt sökt efter yttersta förklaringar och generella, eviga lagar (Toulmin 1996, s 205).¹

I en sådan världsbild framstår teori och praktik som väsensskilda. Hur löser man klyftan mellan teori och praktik med denna utgångspunkt? Jo, praktik blir *tillämpad* teori! Utbildning på högskolor och universitet förmedlar vetenskaplig

¹ Toulmin (1996, s 205) karakteriserar högvetenskapen på följande sätt:

- a) Målet är att skapa teoretisk kunskap om naturen, människan och samhället.
- b) Resultaten formuleras i universella påståenden som ger allmänna, tidlösa och abstrakta beskrivningar och som idealt sätt är sammanfogade i ett axiomatiskt system.
- c) Metoderna bygger antingen på noggrant planerade experiment eller observationer utförda på distans.
- d) De empiriska resultaten kan presenteras i ett historisk sammanhang, men teorin ska vara tidlös.
- e) Praktiska discipliner ses som tillämpningar av teorier.

kunskap som via utbildningen ”förs ut” för att senare komma till användning i praktiken (se figur 1, kapitel 1). Forskning och utbildning som bygger på tillämpad och praktisk verksamhet väcker ambivalenta känslor och värderas lägre, eftersom de ses som ateoretiska och ovetenskapliga (se Olssons bidrag). Ett viktigt mål har varit att utforma ”a grand theory” som ger generell kunskap, dvs en kunskap som är giltig i alla sammanhang och i alla tider. Frågan är vad en sådan generalisering slutar – i en yttersta sanning?

Ett sådant här dualistiskt synsätt omöjliggör en utvecklingsinriktad och interaktiv forskning. Ett gemensamt lärande mellan forskare och deltagare kan inte äga rum under dessa förutsättningar. Hur ska praktiken kunna tillföra teorin något när den praktiska erfarenheten uppfattas som så annorlunda och väsensskild? Hur kan ett jämlikt samarbete mellan forskare och ”praktiker” byggas när deras verksamheter värderas så olika?

En utvecklingsinriktad och interaktiv forskning måste ha en annan kunskaps-teoretisk grund än den dualistiska världsbild vi presenterat ovan. Denna grund kan både skapas teoretiskt och praktiskt.² I det senare fallet utgår vi från ett konkret exempel.

² En interaktiv forskning måste även ha en annan ontologisk grund, vilken vi dock inte närmare utvecklar här. Egentligen har Kant löst det kunskapsteoretiska problem som begreppsaren ovan kan sägas ge uttryck för. Hans lösning visar att det egentligen handlar om ett skenproblem. Uppdelningen teori – praktik, förnuft – erfarenhet, logik – perception osv är inte meningsfull. Det finns ingen ren erfarenhet, utan den tolkas alltid via förnuftet. Vår perception inordnas alltid i olika åskådningsformer (tid, rum, kausalitet). Empirin är därför alltid teoriimpregnerad och forskningen utgår alltid från en förförståelse (jfr Kuhn 1979 och Popper 1997).

Vår utgångspunkt är den handlande och skapande människan, vars handlingar manifesterar sig i verksamheter (i organisationer) och praxis (i samhällsliga institutioner). I handling (verksamhet, praxis) ingår förnuft, vetande, känslor, logiskt tänkande, deduktion, reflektion, generalisering, begreppsbyggnad – allt som en integrerad del av en helhet.

Ett sådant helhetstänkande upphäver dualismen som begreppsaren ovan representerar. De olika begreppen kan i stället förstås inom ramen för ett aspektseende. Det finns bara en verklighet, nämligen människor som tillsammans handlar och verkar i ett samhälle och som samtidigt omvandlar detta samhälle. Teori och praktik är sammanflätade med varandra eftersom vi både tänker och handlar samtidigt. Denna verklighet är dock sammansatt på ett komplicerat sätt och kan beskrivas ur ett flertal perspektiv.

Helheten kan uppfattas ur olika *aspekter*, där fokus kan vara någon del av motsatsparen ovan. Teoretisk verksamhet kan stå i fokus, men den blir då en – mer eller mindre framträdande del – i all mänsklig verksamhet. I en tayloristisk styrd organisation är inslaget av teori (reflektion, planering, beslutsfattande, bedömningar osv) minimalt för de underordnade grupperna, medan det är extremt högt inom en organisation som sysslar med grundforskning. Men även forskningen innehåller praktiska moment. Uppdelningen teori och praktik blir således aldrig absolut eller definitiv.

Utifrån en sådan här helhetssyn är det rimligare att tala om olika praktiker och teorier. Det finns en vetenskaplig, *akademisk*, teori som har likheter med, men som också skiljer sig från en *praktisk* teori. Den förra ska bidra till en långsiktig teoriutveckling, bli genom att publicera forskningsresultat framtagna med vetenskapliga metoder. Den praktiska teorin, däremot, är mindre artikulerad och systematiserad – en del av förtrogenhetskunskapen. Utifrån detta holistiska perspektiv finns det dock ingen väsensskillnad mellan vetenskaplig och

I ett FoU-projekt, som handlar om nätverksutveckling, samarbetar vi nära med ansvariga och handläggare på olika nivåer i Växtkraft Mål 3-organisationen, liksom med deltagare i olika nätverk (Svensson m fl 2001). I detta gemensamma kunskapssökande (som pågått under tre år och väntas fortsätta under ytterligare fyra år) går det inte att urskilja forskarnas och praktikernas roller med de dualistiska begreppspår som vi redovisat ovan. Deltagarna använder förnuftet, reflekterar, utvecklar nya begrepp, härleder slutsatser från teorier, ser generella mönster, gör analyser, läser och tar del av forskningsresultat m m – allt som (enligt uppdelningen ovan) kännetecknar den ”högre” vetenskapliga sfären. Deltagarnas tillgång till 2 000 nätverk, dialogen med medlemmarna i nätverken, medverkan på olika nätverksträffar, lärandet genom löpande utvärderingar m m gör att de nätverksansvariga i organisationen har en kunskap som (i väsentliga avseenden) är mer omfattande än den vi som forskare har, och den är egentligen inte mindre teoretisk. Den är däremot inte systematiserad, nedskriven eller kopplad till befintlig teoribildning på området. I en sådan situation är förutsättningarna för en interaktiv forskning och gemensam kunskapsbildning särskilt goda. I andra situationer saknas ofta de deltagande tid för reflektion och därmed försvåras förutsättningarna för en gemensam kunskapsbildning.

Men hur förhåller sig forskarnas (akademiska) teori till deltagarnas (praktiska) i ett sådant projekt? För att kunna klargöra denna skillnad knyter vi an till pragmatismens syn på kunskap, dock utan att acceptera denna fullt ut. Pragmatismen motsätter sig i grunden all dualism, särskilt den mellan olika kunskapsformer. Enligt pragmatismen finns kunskapen i *handlingen* (erfarenheten), inte i någon bakomliggande teori. Det är alltså handlingen – nyttan med och konsekvenserna av denna – som är utgångspunkten i pragmatismen. En utsagas mening framstår först i sitt handlingssammanhang. För att verkligen förstå en idé, måste vi se hur den fungerar i *praktiken*. Det bästa sättet att förstå ett fenomen (ett system, en organisation, handling) är att *förändra* det (Peirce 1990; James 1981; Dewey 1989, 1999).

”Kunskap är med andra ord förmågan att förstå de sammanhang som bestämmer ett föremåls användbarhet i en given situation.” (Dewey, 1999, s 394)

”Ett gram erfarenhet är bättre än ett ton teori, helt enkelt för att det bara är i erfarenheten som teorin har en bestämd och kontrollerbar betydelse. En erfarenhet, även en mycket blygsam erfarenhet, kan bära hur mycket teori (eller intellektuellt innehåll) som helst, men en teori utan erfarenhet kan inte begripas fullt ut, ens som teori.” (Dewey 1999, s 188)

praktisk teori, utan distinktionen är mer ett uttryck för att de ingår i skilda praktiker och olika miljöer (jfr Schön 1983; Argyris m fl 1985; Molander 1993; Josefson 1991; Göransson 1990).

Pragmatismen utesluter dock inte teorier, så länge som de är till nytta.

”Det enda möjliga berättigandet för en teori är ju att den gör tingen klara och förståeliga.” (Peirce 1990, s 149)

I pragmatismen ses teorin som ett komplement till praktiken, men det är en nödvändig och integrerad del av denna. Med enbart teori skapas ingen ny kunskap, men teorin är ett bra redskap för att skapa ny kunskap, brukar det hävdas.³ Tolkning och analys innebär att erfarenheten länkas till en teori. Med teorins hjälp kan vi undersöka, upptäcka, experimentera, konstatera samband, uppfatta sammanhang för att på det sättet skapa mening och förståelse. Teorin gör att vi kan lära av erfarenheten och förvandla den till en systematiserad och reflekterad kunskap. Men praktiken är nödvändig för att ge teorin ett innehåll – en substans, en konkretion.

Teorin i pragmatismen får inte samma dominerande eller självständiga roll som i olika rationalistiska tankesystem. Den formella teorin tillåts inte ta överhanden, utan ses som något tillfälligt – något som utvecklas genom en kritisk prövning (jfr Popper 1997). Forskarna får heller inte ensamrätt på sanningen eller monopol på de teorier och metoder som antas ge en högre kunskap. Praktiken, dvs den lokala situationen med dess praktiska behov, blir alltså utgångspunkten i det teoretiska arbetet. Men teorin går utöver och ”frigör” erfarenheten, vilket gör att vi kan förändra denna. Deltagarnas egen självbild kan stämma dåligt överens med vad de faktiskt gör (Tydén 2001). Teorin kan vägleda utvecklingsarbetet, men får inte mekaniskt styra detta.

Gustavsen beskriver hur satsningen på verkliga experiment i Skandinavien under 1960-talet innebar ett radikalt brott med en tidigare föreställning om att det var möjligt att lösa arbetslivets problem på teoretisk väg. Försöken att hitta en övergripande motteori till taylorismen hade inte varit framgångsrika, utan hade mest lett till interna diskussioner mellan företrädarna för olika skolbildningar. De socio-tekniska försöken bröt mot denna strävan att söka lösningen i ”The Grand Theory”. I stället valdes en strategi som byggde på experiment och att pröva nya lösningar i praktiken (Gustavsen m fl 2001).

Det finns flera skäl till att generella teorier inte fungerar i ett konkret utvecklingsarbete. I normalvetenskapen syftar teorier inte till att åstadkomma nyheter, utan mer till att bekräfta och förfina redan kända forskningsresultat (Kuhn 1979). Generella teorier – särskilt de med en naturvetenskaplig förebild – utgår ofta från enkla och linjära samband mellan teorins olika delar (a single order of connected-

³ Ett rent deduktivt resonemang leder inte fram till något som inte (implicit) redan fanns i premisserna (Bhaskar 1978, s 257). Men teorier bygger sällan på helt abstrakta och deduktiva resonemang. En teoriutveckling som är kumulativ innehåller kunskap, där begrepp och modeller prövas och utvecklas i en kritisk dialog med inslag av erfarenhetsbaserad kunskap.

ness; Gustavsen m fl 2001).⁴ När det handlar om lär- och utvecklingsprocesser är sambanden och kopplingarna mellan olika delar mycket komplexa. Komplexiteten har förstärkts i den ”nya” ekonomin, där kraven på kunskap blir allt högre och där förändringarna går allt snabbare och blir mer oförutsägbara. Det går därför inte att planera fram lösningar med hjälp av långsiktiga och linjära utvecklingsprogram och teoretiska modeller. Idag handlar det i stället om att organisera lär- och utvecklingsprocesser inom ramen för nätverk, utvecklingskoalitioner och innovationssystem. Innovationer förutsätter nytänkande och flexibla lösningar i nya kombinationer, dvs en kunskapssyn som inte premieras i modell 1 (se kapitel 1). Samarbetet mellan forskare och deltagare förutsätter därför närhet, mångvetenskaplighet, ny och användbar kunskap. Idén om ”en bästa lösning” har övergivits (se bidragen från Alasoini; Gustavsen; Svensson, Brulin och Ellström). Kunskap ses inte som något avslutat, utan något som ständigt produceras och omskapas (se Nilssons och Sutters bidrag). Utvecklingen står i centrum och kopplingen till teorin sker via handlingen, dialogen och reflektionen (se Gustavsens bidrag).

Forskningens roll blir i det här perspektivet nedtonad, men inte mindre viktig. Som kritisk reflektor ska forskaren fungera utvecklingsstödjande och *erbjud* (Gibson 1979; Döös m fl 2001) deltagarna tillgång till teorier som möjliggör kritisk distans, vägledning och visioner (se Ohlsons bidrag). Erfarenheten och praktiken har nämligen sina begränsningar. Om en handling strikt bedöms utifrån dess effekter, blir ”sanning” något instrumentellt, relativt och kortsiktigt. Om man bara lär av erfarenheten, det befintliga, blir det svårt att få veta något om framtiden. Forskningen blir därför viktig genom att den kan bidra med ett utvecklingsinriktat och kreativt lärande (Ellström 1992). Teorin kan ge deltagarna en stimulans att tänka nytt genom att vidga deras vyer, ge oväntade perspektiv och visa på nya handlingsmöjligheter. Forskaren kan koppla det specifika problemet till mer generella frågeställningar och på det sättet ”lyfta” diskussion. Forskningen bidrar med nya begrepp som kan synliggöra deltagarnas ageranden och underlättar på det sättet en förändring. Praktiker är intresserade av teorier om de knyter an till deras erfarenhet – en sorts längtan efter klokskap (se Lindholms bidrag).

Pragmatismen har sina fördelar för ett praktiskt utvecklingsarbete, men också sina begränsningar när det gäller att bedriva en forskning som syftar till en långsiktig, dvs kumulativ, teoriutveckling. Vi menar därför att den *kritiska realismen*, bl a som den utformats av Bhaskar (1978), kan utgöra ett värdefullt komplement till pragmatismen (se Danmark m fl 1997).

⁴ Under 1980-talet växte det dock fram ett helt nytt vetenskapsfält – kaosteori, komplexitetsteori, icke-linjär systemteori, ekologisk teori m m – som innebar ett ifrågasättande av ett sådant linjärt synsätt med antaganden om linjära samband.

Den kritiska realismen

Den kritiska realismen syftar till att *förklara* grundläggande förhållanden (mekanismer, mönster, strukturer, regelsystem) i samhället. Den vill visa på det som sker i det som ”synes ske”, dvs gå från en ytlig till en djupare förståelse – från konkreta händelser till underliggande *mekanismer*. Forskningen kan på det sättet förklara villkoren för mänskligt handlande – vad som är tillfälligt eller nödvändigt – och därmed visa vilket handlingsutrymme som finns för förändringar.

Den kritiska realismen tar avstånd från allehanda postmoderna teorier som menar att det inte går att få någon sann kunskap, där allt ses som relativt, kontextuellt och tillfälligt.⁵ Den kritiska realismen betonar att det finns starka mekanismer i samhället som påverkar aktörerna, oavsett om de uppfattar dem eller inte. Forskningens uppgift är att blottlägga dessa *mekanismer* (strukturer, regelsystem och grundläggande mönster). Denna svåra uppgift klarar varken en empirisk (positivistisk) eller en förståelseinriktad (hermeneutisk) forskning. De begränsar sig nämligen till det empiriska – det observerbara och tolkade, menar Bhaskar (1978).

Vardagsförståelsen är alltså otillräcklig för mer grundläggande förklaringar, enligt den kritiska realismen. Vardagskunskapen är ofta felaktig, oreflekterad och motsägelsefull. Vad betyder det för möjligheten att bedriva en interaktiv forskning? För att kunna besvara den frågan måste vi förstå hur den kritiska realismen ser på forskningsprocessen och teoribildningen.

Mekanismer och strukturer framträder inte direkt, utan måste förstås med hjälp av begrepp och teorier som visar på samband och ger sammanhang. Teorier blir ett hjälpmedel för reflektion, tolkning och analys. Men teorier syftar inte till att klassificera eller förutsäga (som i positivismen), utan de är konstruktioner som skapar tänkta sammanhang (antaganden om samband, mekanismer, förklaringar m m). På det sättet kan teorier ”öppna upp praktiken” – ge vägledning och handlingsorientering – och därmed vara användbara.

Vad innehåller *analysen* och vilken form för slutledningar bygger den på? I många fall sker slutsatserna endast med hjälp av induktion och deduktion. *Induktion* handlar om att dra generella slutsatser utifrån ett begränsat antal händelser eller observationer. *Deduktion* bygger på att dra slutsatser (att logiskt härleda något) ur givna premisser. Den kritiska realismen visar att slutledningar kan göras även på flera andra sätt.

Abduktion är ett sätt att dra slutsatser som skiljer sig från induktion och deduktion. Abduktion betyder att ett fenomen (en enskild händelse) sätts in i ett nytt sammanhang för att skapa en fördjupad förståelse. En sådan förståelse försvåras när ett fenomen ses isolerat från sitt sammanhang eller begränsas enbart till detta. Man kan säga att ett fenomen beskrivs på ett nytt sätt (rekontextualiseras) när det

⁵ Realismen betecknar ju att det finns en verklighet som är oberoende av vår uppfattning om denna.

(på abduktiv väg) sätts in i ett nytt sammanhang. Detta sammanhang är konstruerat, dvs skapat med hjälp av begrepp och teorier.

Vilka förutsättningar ger slutledning med hjälp av abduktion för ett brett deltagande i forskningsprocessen? Goda, menar vi, särskilt i jämförelse med de traditionella metoderna för slutledning. Den deduktiva logiken bygger på formell härledning, som heller inte ger någon egentlig ny eller användbar kunskap och därmed inte motiverar till deltagande. Den induktiva logiken leder ofta över till tekniskt (statistiskt) komplicerade resonemang om generaliserbarhet. Den abduktiva logiken bygger mer på kreativitet – att se nya sammanhang, att tolka innebörder, att uppfatta nya relationer, att förklara samband – för att ge ny innebörd åt det som redan är känt. Analysen handlar här om att pendla mellan del och helhet (också mellan olika analytiska nivåer) för att få fördjupad förståelse och ökad insikt. I en abduktiv logik kan slutsatser inte dras på ett enda sätt, utan stimuleras av skilda perspektiv, kreativitet och associationsrikedom. En interaktiv forskning ger utrymme för ett jämlikt deltagande när det gäller resonemang, argumentation, analys, slutledning, vilket borde underlätta en teoriutveckling byggd på en abduktiv logik.

Vi kan ge ett konkreta exempel på värdet av ett abduktivt synsätt. Ohälsa i arbetslivet har traditionellt analyserats ur ett individuellt och medicinskt perspektiv. Under 1980-talet förändrades fokus och faktorer som gällde belastning, egenkontroll, socialt stöd m m blev viktiga. Genom att fenomenet ohälsa sätts in i ett nytt sammanhang får det en helt annan betydelse och nya förhållanden blir synliga och därmed möjliga att åtgärda – framförallt arbetstyngden samt arbetsorganisationen och inflytandet i denna.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att teorin – både i pragmatismen och den kritiska realismen – blir ett medel för att vidga perspektivet och överskrida begränsningarna i vardagserfarenheten. Genom att visa på alternativ och mångfald skapas något nytt ur det gamla. Forskningen kan med fördel utgå från vardagserfarenheten, vilket bl a delar av den feministiska forskningen förespråkat (Maguire 2001; Davies 1999). Men forskningen får inte stanna där, utan den måste ”gå vidare”. Den måste bidra till reflektion och analys som möjliggör att både praktiken och teorin kan utvecklas, något som flera av artiklarna i boken framhåller. Lindholm visar i sitt bidrag hur den fysiska planeringen oftast är teorilös, men hur ett FoU-samarbete kan bidra till reflektion och självmedvetenhet hos deltagarna.

Om generaliserbarhet

I all forskning måste teoriutveckling ingå som en viktig del. Finns det inte en risk att en interaktiv forskning fastnar i det lokala och specifika, när praktiken blir utgångspunkten för forskningen? Jo, det finns en stor risk för detta, menar vi. När

deltagarna får ett stort inflytande över val av problem och analys, så är det naturligt att det näraliggande och specifika står i centrum för deras kunskapsintresse.

Vi måste därför stanna upp och fundera över hur det specifika förhåller sig till det generella. Forskningen måste väl syfta till att skapa generell kunskap? En interaktiv och utvecklingsinriktad forskning sker ofta – men inte alltid eller med nödvändighet – med hjälp av fallstudier och kvalitativa metoder. Vilka möjligheter till generalisering tillåter dessa metoder? Vad betyder egentligen generaliserbarhet? Kan forskning som inte syftar till generalisering ändå vara värdefull och bidra till teoriutveckling? Det är några av de frågor vi ska diskutera i detta avsnitt.

Enligt pragmatismen har metoden att utveckla kunskap på ett mekaniskt sätt, enligt en positivistisk modell – dvs med hjälp av formell logik och experimentella naturvetenskapliga metoder – sina begränsningar. Det finns inga liknande enkla, mekaniska samband i en värld som består av tolkningar och meningsskapande, vilka utförs i konkreta och varierande *sammanhang*.

”Det finns inga gränser för den innebörd en handling kan ha. Allt beror på det sammanhang av uppfattade samband som den ingår i.” (Dewey 1999, s 255)

”Och något är meningsfullt bara när det refererar till en kontext.” (Dewey 1999, s 321)

Teorier kan utvecklas på många olika sätt. En traditionell akademisk syn på teoribyggande utgår från en linjär analogi, dvs en uppfattning att teorier byggs i form av ”klossar som staplas på varandra”. Med hjälp av exakta och kvantifierbara metoder genereras vetenskaplig kunskap som – med en militär analogi – ”bryter genom fronten”. Sörlin (1990) kritiserar detta mekanistiska och kumulativa synsätt på vetenskaplig kunskapsutveckling, och han använder i stället andra analogier för att illustrera en organisk kunskapsbildning. *Nätverk* används för att synliggöra de länkar som finns mellan olika forskare och miljöer och som krävs för en vital kunskapsutveckling ska ske. *Isbildning* – som sker i form av plötsliga kristallisationer – är ett annat sätt att beskriva den plötsliga och oförutsägbara karaktären i vetenskaplig kunskapsprocess.

Enligt pragmatismen förutsätter teoriutveckling *handling*, dvs att en idé (arbetshypotes) prövas i en konkret situation. Det senare perspektivet innebär – jämfört med den linjära analogin ovan – språngvisa och oväntade förändringar i teoribyggandet. Vi kan jämföra denna teoretiska kunskapsbildning med hur en skicklig hantverkare uppövar sin förmåga, där lärandet sker i ett praktiskt sammanhang, men kombinerat med reflektion och analys.⁶

⁶ Utbildningen av professionella grupper på universiteten kompliceras av att detta praktiska sammanhang saknas. Den teoretiska, generaliserande kunskapen är tidlös och obunden av situationen (se Olssons bidrag). Syftet är att uppmärksamma likheter, dvs att kategorisera baserat på exakta definitioner (Josefson 1998). I det praktiska arbetet tillkommer nya krav –

Det finns olika sätt att resonera i den komplicerade frågan om generaliserbarhet, vilket Staffan Larsson tydliggjort (se Larsson 2001). En argumentation går ut på att en studie kan vara nyttig även om dess resultat inte kan generaliseras. Det går att urskilja två resonemangslinjer.

Det ena sättet att argumentera kan återfinnas i t ex historiska studier. Forskning – särskilt den humanvetenskapliga – kan handla om att försöka fånga det som är unikt, det särpräglade och att försöka karakterisera detta. Men även en sådan forskning kan bidra till en långsiktig teoriutveckling genom att resultaten från enskilda studier relateras till varandra – som bitarna i ett pussel. Efter hand blir kunskapen om helheten större när nya delar läggs till varandra.

Det andra skälet (mot krav på generalisering) påminner om Poppers klassiska tes om *falsifiering* som rättesnöre för forskningen.⁷ I vissa fall, nämligen när det finns universella föreställningar, räcker det med ett fall för att falsifiera ett påstående om ett generellt samband. Verifiering av vetenskaplig kunskap är däremot svårare att uppnå. Det finns nämligen inget avgörande sanningskriterium. Genom att konstatera att 99 svanar är vita kan vi inte vara förvissade om att alla svanar är vita, men om vi upptäcker en enda svart svan, så har vi falsifierat detta påstående.

Det finns andra sätt att resonera när det gäller generalisering (Larsson 2001). Dessa resonemang accepterar kravet på generalisering. Om en forskning ska vara meningsfull, måste det vara möjligt att dra slutsatser om andra fall än de vi för tillfället studerar, är utgångspunkten för det resonemanget. Förespråkarna för denna linje menar att kvalitativa studier kan möjliggöra generalisering i tre avseenden.

Genom att *maximera variationen*, dvs genom att utgå från ett flertal fallstudier som skiljer sig åt, kan forskningen producera generell kunskap. Det räcker att välja ett fall ur respektive kategori för att få en allsidig belysning av ett fenomen. Svårigheten består i att veta att urvalet av fall verkligen speglar den teoretiska variation man avser att undersöka.

Ett annat argument för att kvalitativa studier kan vara generaliserbara utgår från *kontextlikhet*. Om kontexten i en studie undersöks, tydligt klargörs och analyseras, så kan man överföra resultaten till andra liknande kontexter. På det sättet kan forskaren förstå och förklara fenomen i olika och kända situationer. Det här resonemanget förutsätter dels att samma kontext determinerar ett fenomen, dels att ett visst fenomen inte kan framträda på olika sätt i samma kontext.

Kvalitativa studier kan också sägas leda till generalisering genom *igenkännande*. Generaliserbarheten är då beroende på hur användarna av forskningsresulta-

relationer till kunder/klienter/brukare (lärare, arkitekter), att förhandla om uppgörelser (för en advokat), att hantera byråkratin (Argyris och Schön 1978).

⁷ Popper eftersträvar generalisering, men han tror inte att vi någonsin når fram till en slutgiltig – en yttersta – förklaring. Generella påståenden ska ifrågasättas genom att de utsätts för tester, vars utfall avgör om en teori är hållbar.

ten reagerar – om de känner igen sig eller inte. Ett enda exempel från forskningen kan vara tillräckligt för att visa på generaliserbarheten. Genom att forskaren *gestaltar* sina resultatet med modeller som *uppmärksammar* och fokuserar, så kan deltagarna känna igen sig och ta till sig dessa (jfr Molander 1993). Forskaren kan använda sig av metaforer och allegorier för att levandegöra kunskapen och synliggöra viktiga fenomen och samband. Som exempel kan nämnas formuleringar som ”utbrändhet”, ”den dolda läroplanen”, ”företaget som en organism”, ”manliga härskartekniker” m m. Baksidan av detta synsätt är att generaliserbarheten blir okänd för forskaren, som inte vet var och för vem gestaltningen är användbar. En annan risk är att beskrivningar som bekräftar deltagarnas aktuella uppfattningar lättare accepteras. Forskningen riskerar att bli inställsam och okritisk.

Resonemangen ovan visar att generaliserbarhet är ett komplicerat begrepp. En alltför hårddragen tolkning kan omöjliggöra en utvecklingsinriktad och interaktiv forskning. Samtidigt finns det stora risker med att forskningen helt ger upp kravet på generaliserbarhet. Fältet lämnas fritt för allehanda postmodernistiska och relativistiska teorier, något som starkt försvårar en långsiktig teoriutveckling.

Hur ser kraven på generaliserbarhet ut i modell 2? Det kontextuella perspektivet är framträdande i en forskning enligt denna modell. Det innebär att kunskapen blir mindre absolut, objektiv och generell, jämfört med ett naturvetenskapligt forskningsideal. Den vetenskapliga reliabiliteten och validiteten kan öka med en interaktiv forskningsansats, hävdar förespråkarna för modell 2 som tycks acceptera flera av de kriterier på generaliserbarhet som diskuterats ovan (Gibbons m fl 1994, Nowotny m fl 2001). De menar att en interaktiv forskning kan visa hur forskningsresultat påverkas av varierande miljöer, olika perspektiv och skilda intressen. På det sättet skapas en *socialt robust* kunskap, vilket ses som en uvidgning av de traditionella (inomvetenskapliga) validitetskriterierna. Det blir fler som deltar i bedömningen av forskningsresultaten och de prövas nu utifrån fler kriterier – bl a tillämpbarhet och igenkännande. Det empiriska underlaget ökar och nya tolkningsförslag tillförs på detta sätt forskningen. Den ökade öppenheten i modell 2 gör att kunskapen kan testas, prövas och ifrågasättas på flera olika sätt och av andra aktörer. Nya angreppssätt, perspektiv och metoder kan på det sättet tillföras universitetsforskningen och bidra till teoriutvecklingen (Nowotny m fl 2001, s 55)

Vi menar att förespråkarna för modell 2 underskattar svårigheten av att bedriva en långsiktig teoriutveckling, liksom förutsättningarna för en kritisk forskning. Pragmatismen är samtidigt för begränsad för att ensam kunna utgöra en grund för en interaktiv och utvecklingsinriktad forskning, anser vi. Dess tes – att något är sant därför att det fungerar – får inte hårddras, och det kriteriet kan inte ensamt utgöra grund för validering av forskningsresultat. I stället för en relativistisk kunskapssyn vill vi tala om en *relationistisk*. Kunskapen beror av den kontext (det sammanhang) som den ingår i, men den är därför inte relativ (Nowotny m fl 2001, s 167; jfr Israel 1980). Det går att urskilja mönster, samband och samman-

hang i det som studeras i olika kontexter, och i den betydelsen kan man tala om en ökad generaliserbarhet. Den kritiska realismen kan ge vägledning för hur resultat kan överföras mellan olika kontexter. Det räcker inte att mekaniskt förknippa ett visst fenomen med en viss kontextuell variabel. I stället handlar det om att hitta förklarande mekanismer, dvs att studera och analysera hur olika variabler interagerar med varandra i en viss miljö. Genom att på detta sätt upptäcka mer grundläggande samband kan forskningsresultaten generaliseras till andra sammanhang.

Det avgörande kriteriet på god forskning är dock inte generaliserbarhet, utan bidraget till en långsiktig teoriutveckling, menar vi. Hur går teoriutvecklingen till i en interaktiv forskning? Den situationsbundna förståelsen kan vara utgångspunkten i forskningen, men den behöver kombineras med en förklarande ansats som visar på grundläggande samband och mekanismer. Men det är viktigt att betona att generaliseringar inte enbart består av teori, utan av kombinationer av teori och praktik. En omfattande teori kan inte mekaniskt byggas upp med enskilda exempel och fallstudier, vilket har inneburit ett stort dilemma för aktionsforskningen och kanske dess största brist. I en interaktiv forskning som bygger på en gemensam kunskapsbildning måste därför inslaget av kritisk analys och teoriutveckling vara centralt. För att underlätta en långsiktig teoriutveckling krävs mer omfattande forskningsprogram som ger en större bredd i empirin och/eller ett utvidgat (nätverks)samarbete mellan forskarna (jfr Gustavsen m fl 2001).

Sandberg (2002) kritiserar den utvecklingsinriktade forskningen för att ha ett alltför lokalt kunskapsintresse. Han understryker att en interaktiv forskning måste producera resultat som dokumenteras, kommuniceras och granskas i forskarsamhället. På det sättet kan resultaten relateras till annan tillgänglig kunskap och forskning, vilket därmed möjliggör generalisering och långsiktig kunskapsutveckling. Sandberg (2002, s 41) betonar vikten av att förändrings- och dialogfasen följs av en reflektions- och dokumentationsfas, som utförs ”inom den vetenskapliga diskursens normer och logik utifrån vetenskapssamhällets egna metoder – vetenskapliga seminarier, konferenser, artiklar etc”.

Det kritiska förhållningssättet betonas även av Minnich (1990) utifrån ett genusteoretiskt perspektiv. Hon visar hur användningen av falska generaliseringar, cirkelresonemang och mystifierande begrepp leder till en begränsad kunskap. De dominerande (manliga) meningssystemen i akademien – med dess objektiva, hierarkiska, distanserade och ideala karaktär – utestänger och utesluter alternativa synpunkter och alternativ. Den dominerande vetenskapen är av det skälet partiell, inte så absolut och objektiv som den vill påskina. Dessa former för kunskapsbildning måste förändras i grunden (transformeras) för att fungera förnyande och frigörande, menar Minnich.

Vi inledde avsnittet med att diskutera hur deltagarna i en interaktiv forskning naturligt premierar en situationsbunden och specifik förståelse. De vill ha hjälp av forskningen att lösa konkreta och vardagsnära problem, medan forskaren sö-

ker kunskap som kan bidra till en långsiktig teoriutveckling. Hur hanterar man som forskare detta dilemma i en konkret situation?

Vi menar att det är relativt lätt att klargöra för de deltagande i ett FoU-projekt att en generell och kritisk kunskap är viktig. Låt oss anta att ett projekt omfattar ett tiotal arbetsplatser. Deltagarna vill framförallt få en specifik och användbar kunskap som gäller den egna arbetsplatsen, men de vill också lära sig något av de andra arbetsplatserna, vilket förutsätter en mer generell kunskap. Deltagarna vill heller inte ha ”skönmålningar” eller idealbilder, utan en kritisk granskning av olika arbetsplatser som problematiserar lösningar och metoder. De måste kunna lita på det som forskarna redovisar. Att delta i ett interaktivt forskningsprojekt handlar om att ”ta och ge” – att få kunskap, men också att vara beredd att dela med sig kunskap till andra (både i projektet och utanför). Förståelsen för nödvändigheten av en långsiktig kunskapsutveckling kan utvecklas efter hand i projekt, vilket gör att långsiktiga relationer till arbetsplatser är att föredra.

Kan en utvecklingsinriktad forskning vara kritisk?

”Vetenskapen om människan är till sin natur kritisk och måste förbli så.”
(Jürgen Habermas)

”A democratic (rather than élitist) methodology for science is the methodology for a democratic (rather than élitist) science.” (Stephen Toulmin)

Kan en interaktiv forskning som är utvecklingsinriktad ändå förhålla sig kritisk till den verksamhet som studeras? Kommer inte det nära samarbetet med deltagare i och ansvariga för ett utvecklingsarbete att skapa en harmonisyn som helt tränger ut ett kritiskt synsätt? Finns det inte en risk att den interaktiva forskningen i stället blir en forskning *åt*, dvs alltför problemfokuserad och instrumentell?

Sandberg (1982, 2002) är kritisk mot en aktionsforskning som är synonym med utvecklingsarbete eller konsultation av för resurssvaga grupper. Han argumenterar för en praxisforskning där dialog och aktionsdelar varvas med distanserad reflektion. Det senare omfattar oberoende reflektion, litteraturstudier och teoretiskt arbete som underordnas en vetenskaplig praktik. Samspelet mellan forskaren och praktikern är inte en omedelbar förening eller blandning, utan snarare ett utbyte. Forskaren ska kunna vara ”trolös” och kritisk mot de berörda. Han ska heller inte behöva ta ansvar för förändringen eller handlingen. Sandberg väljer att tala om förändring, snarare än utveckling, eftersom det senare begreppet ger associationer till något som sker stegvis, kumulativt och i samförstånd.

Blir inte pragmatismen, som tar sin utgångspunkt i nyttan och erfarenheten, begränsande för en forskning som har ambitionen att vara nyskapande och teoriutvecklande? Vilken utvecklingskraft finns det i en forskning som utgår från befintliga erfarenheter, som ofta är bekräftande och vanemässiga? Hur vet forskaren

att det som framkommer är uttryck för en genuin och reflekterad erfarenhet? Hur kan en forskning som utgår från en daglig praktik bidra till framtida förnyelse?

Enligt pragmatismen är kunskap inte något statiskt, utan något som ständigt utvecklas genom handling och reflektion. Det betyder att en *utgångspunkt*, inte är densamma som en slutpunkt. Med teorins hjälp kan tidigare erfarenheter bilda underlag för nya kunskaper.

”Förnuft’ är just förmågan att använda innehållet i tidigare erfarenheter för att uppfatta betydelsen i nya erfarenheters innehåll.” (Dewey 1999, s 397)

Reflektionen och teorin kan ge stöd för att överskrida begränsningarna i nuet och visa på alternativ. Tron på auktoriteter, ödet, slumpen m.m. kan överskridas med förnuftets hjälp. Den tayloristiska organisationen behöver inte ses som något självklart som individen ska anpassa sig till. Det samma gäller för det könsmaktsystem som kännetecknar arbetslivet. En kritisk teori visar på det tillfälliga – och därmed föränderliga – i dessa organisationer och system.

”Att fundera över händelsernas betydelse för det som kan ske men ännu inte har skett, det är att tänka.” (Dewey 1999, s 191)

”... idéer går utöver det som är, det som faktiskt har erfarits. Det förutsäger möjliga resultat, vad man kan göra.” (Dewey 1999, s 203)

”We must find a theory that will work; and that means something extremely difficult; for our theory must mediate between the previous truths and certain new experiences.” (James 1981, s 98)

Citaten ovan lyfter fram reflektionen och teorin som en drivkraft i lärandet och utvecklingen. Forskning syftar inte till att passivt avbilda verkligheten utan till att omkonstruera denna (Molander 1993). Den interaktiva forskningen kan förstärka reflektionen och hjälpa deltagarna att upptäcka vad ting *kan* vara, inte vad de är. Meningen – eller sanningen om man så vill – ligger därmed i framtiden.

”Kunskap, välgrundad kunskap, är vetenskap. Det representerar sådant som bestämts, ordnats och arrangerats rationellt. Tänkandet är, å andra sidan, framåtblickande.” (Dewey 1999, s 380)

Värderingar är en ofrånkomlig del i all forskning, men vilka värderingar ska en interaktiv och utvecklingsinriktad forskning utgå från? Vad är utveckling och vem är den till för? Det viktiga frågor att ta ställning till? Interaktivitet kan ta sig olika uttryck och är inget nytt fenomen i forskningen. I många ämnen vid medicinska och tekniska högskolor (särskilt i ämnen som arkitektur och datalogi) är problemlösning en viktig och självklar del i forskningsprocessen (Sandberg 2002).

En viktig fråga är för *vem* en problemlösning genomförs? En näraliggande fråga är *vilka* som ska delta i FoU-arbetet? Dagens interaktiva forskningstradition betonar de berördas delaktighet och möjligheter till påverkan i utvecklingsarbetet.

Alla ska ha möjlighet att vara med och diskutera målen och formerna för genomförandet. En grund för ett sådant processinriktat förhållningssätt är den demokratiska dialogen, som bygger på en fri och jämlik kommunikation. Rationaliteten i denna FoU-modell ligger då inte i vad som sägs eller görs, utan i *hur* det görs. Vad som är ”sant” avgörs i dialogen, inte i teorin (McCarthy 1996). Det deltagarna kommer fram till i en öppen och demokratisk dialog blir utgångspunkten för utvecklingsarbetet, oavsett om det inte stämmer med forskarnas ursprungliga prioriteringar och problemförståelse (Gustavsen 1990;⁸ Toulmin och Gustavsen 1996; Räftegård 1998).

Den demokratiska dialogen öppnar upp för ett brett deltagande i FoU-arbetet, vilket ligger i linje med en interaktiv forskning och strävan efter en gemensam kunskapsbildning. Men frågan är hur realistisk denna kommunikativa ansats är när det gäller att skapa ett verkligt demokratiskt deltagande på lika villkor i FoU-arbetet. Är inte språket ett redskap för välutbildade och starka grupper? Förstärks inte forskarnas övertag med denna kommunikativa och rationalistiska ansats? Hur vet vi att deltagarna verkligen säger vad de menar, inte är taktiska eller försöker leva upp till de förväntningar som ställs på dem från ledning och forskare?⁹

Vi menar att *samhandlingen*, inte *samtalet*, kan utgöra grunden för en interaktiv forskning. Genom att forskaren blir en del av ett handlingssammanhang skapas bättre förutsättningar för en gemensam kunskapsbildning i jämlika former, menar vi. Det blir då inte den kommunikativa teorin, utan pragmatismen som blir utgångspunkten för FoU-arbetet (se Svenssons, Brulins och Ellströms bidrag). Genom att *handlingen*, inte språket, sätts i fokus underlättas ett brett och jämlikt deltagande i FoU-arbetet, menar vi. Det blir nu forskarna som måste närma sig deltagarnas erfarenheter och förstå förutsättningarna för utveckling på deras villkor – det handlande som faktiskt sker i en organisation, inte retoriken omkring detta. De berörda ser sig som handlingsmänniskor, och de är mer intresserade av att praktiskt ta del av pröva konkreta lösningar, snarare än att inledningsvis diskutera och analysera dem. Praktik, arbetsbyten, studiebesök, lärande exempel m m blir viktiga metoder att skapa deltagande i FoU-arbetet utifrån ett handlingsinriktat perspektiv. Praktiken behöver dock kompletteras med teori och dialog som stöd för reflektion och analys – i form av studiecirkel, forskningscirkel, seminarier, workshops, kunskapsverkstäder m m. Inslaget av teori i dessa demokratiska sammanhang ger deltagarna en möjlighet till kritisk reflektion – över hinder och möjligheter för utveckling. I flera av bidragen finns exempel som visar hur

⁸ Gustavsen uppger att han i än högre grad är präglad av Wittgensteins teorier än av Habermas. Wittgenstein argumenterar mot en dualism mellan språk och praktik. Han menar att språket primärt formas som ett redskap i arbetet med att lösa problem.

⁹ Argyris kritiserar Habermas kommunikativa ansats just utifrån denna utgångspunkt. Han menar att den inte kan ligga till grund för ett utvecklingsarbete just därför att den inte tar hänsyn till skillnaden mellan vad deltagarna säger (espoused theories) och faktiskt gör (theories in use). (Konferens anordnad av Handelshögskolan i Köpenhamn, oktober 2001)

forskarna har utvecklat metoder för samhandling och dialog. Dialogen är naturligtvis en viktig del i ett interaktivt FoU-arbetet, men som en integrerad del och kopplad till praktiska erfarenheter.

Erfarenheten kan överskridas med teorins hjälp har vi konstaterat, men vad betyder det att forskningen ska vara *kritisk*? En kritisk forskning tar inte befintliga förhållanden för givna utan ifrågasätter dem genom att visa på alternativ, vilket är en viktig förutsättning för att få en förändring till stånd. Men mot *vad*, ska forskningen vara kritisk och vilka värderingar ska den bygga på?

Den tidiga aktionsforskningen i vårt land tog tydligt ställning för vissa grupper (se Sandberg m fl 1981; Gonäs 1981; Kronlund 1981). Flera forskare förespråkade en enpartsforskning, framförallt som ett svar på den ensidiga och helt dominerande företagsstyrda forskningen. De kritiska aktionsforskarna utgick från de anställdas intressen av en god arbetsmiljö, medbestämmande, utvecklingsmöjligheter, del av vinsten eller dylikt. Det var en engagerad forskning som lyfte fram centrala värden som demokrati, utvecklingsmöjligheter, god arbetsmiljö, lärande m m. Forskningen påverkade både fackliga ställningstaganden och det politiska reformarbetet av arbetslivet. Samarbetet med skilda fackliga organisationer skedde både på en lokal, regional och nationell nivå, där även brukarnas/kundernas intressen beaktades.

Inom aktionsforskningen har facket ofta setts som den naturliga samarbetspartnern, men i vissa fall kan detta innebära svårigheter. Många gånger finns det flera fackliga organisationer på en arbetsplats, och alla anställda är inte organiserade i en fackförening. En tilltagande segmentering av arbetsmarknaden idag gör det heller inte självklart att enbart utgå från de anställdas intressen när allt fler grupper hamnar utanför den ordinarie arbetsmarknaden. De fackliga organisationerna har idag inte samma möjligheter att påverka utvecklingen i arbetslivet, bl a som följd av internationaliseringen och en ökad rörlighet för kapitalet. Trots dessa svårigheter menar vi att ett samarbete med de fackliga organisationerna kan vara ett viktig del i en interaktiv arbetslivsforskning. Den nya ekonomins krav på snabb avkastning, rörlighet över gränserna, nya kontrollsystem (som på call centers), slimmade organisationer m m gör att motsättningen mellan de anställdas och ägarnas/ledningens intressen snarast förstärks. Det blir då svårt att förena kraven på lönsamhet med goda jobb inom stora sektorer på arbetsmarknaden.

Både den traditionella forskningen och aktionsforskningen har oftast varit könsblind, dvs saknat kunskaper om hur maktförhållanden i samhället är könsbestämda. Genusforskningen har med sitt kritiska perspektiv kunnat visa på grundläggande könsskillnader i arbetslivet, där kvinnor har lägre löner, sämre arbetsmiljö och utvecklingsmöjligheter, en svagare position på arbetsmarknaden osv. Den forskningen har tydligt tagit ställning och lyft fram demokratiska värderingars betydelse för forskningen. Engagemang mot orättvisor har varit en viktig del i en forskning som synliggjort missförhållanden och bidragit till en vital metod- och teoriutveckling. Det visar på styrkan i en forskning som inte räds värde-

ringar, utan vågar ta ställning och konfrontera bristerna i en könsblind forskning som osynliggjort grundläggande könsstrukturer i samhället. Forskningen har bidragit med en rad nya begrepp – bl a härskartekniker, livsformer, att återställa ordningen, ”glastaket”, dubbla hierarkier, omsorgs- och ansvarsrationalitet, könsmärkning (av arbeten) och könsuppdelning (på arbetsmarknaden). Genusforskning har även visat på värdet av separata kvinnogrupper i olika faser i det praktiska utvecklingsarbetet som en nödvändighet för att stärka de egna resurserna och för att kunna samverka med män på mer jämlika villkor (Drejhammar 1998).¹⁰

Men problemet med värderingar och ställningstaganden finns även i genusforskningen, när den interaktivt ska genomföras på en bestämd arbetsplats. Kvinnorna där utgör ingen homogen grupp, utan är också skiktade – organisatoriskt, yrkesmässigt, åldersmässigt m m. En annan fråga är hur männen ska involveras i ett utvecklingsarbetet som för dem (åtminstone på kort sikt) kan upplevas som hotfullt. Kvinnor och män är parter i de könsskapande processer (”doing gender”) som alltid pågår på en arbetsplats.

Det kan vara svårt att direkt koppla generella begrepp – som klass och kön – till konkreta exempel i utvecklings- och analysarbetet. Sådana begrepp riskerar att få en retorisk funktion – med en diagnostisk övertön – snarare än att bidra till en förklaring (Toulmin 1996). Vi menar dock att generella teorier av det här slaget har ett förklaringsvärde genom att de visar på underliggande strukturer och mekanismer i en annars oöverskådlig samling av händelser och aktiviteter (Danemark m fl 1997). Makt, underordning, auktoritet, status är viktiga faktorer och drivkrafter i olika organisationer, vilket gör att klass- och könsteorier behåller sin aktualitet i vår typ av samhälle. En interaktiv forskning måste ha ett kritiskt realistiskt perspektiv som gör att den distanserar sig från den populära managementlitteraturens framställningssätt, som ofta är uppbyggd kring anekdoter och dåligt dokumenterade basfakta (se Sandberg 2002; Sandberg m fl 1997). Lokal kunskap måste relateras till och bli en del av en långsiktig teoriutveckling.

En utvecklingsinriktad forskning måste ta ställning till värderingar och kunna hantera intressekonflikter. Forskningen är aldrig neutral eller värderingsfri, vilket bl a Gunnar Myrdal understrukt. Val av begrepp uttrycker värderingar som forskningen utgår från. Det som framstår som något objektivt kan vara uttryck för ett partsintresse – antingen forskarens eget eller någon annan grups. Det vi kan göra som forskare är att tydliggöra våra värderingar och reflektera över hur de påverkar våra metoder och teorier. Aktionsforskningen tar ställning, men blir ofta alltför normativ – en forskning *för* vissa grupper – en enpartsforskning. En forsk-

¹⁰ Det kan därför tyckas märkligt att ”mainstreaming” som strategi för jämställdhet nu har fått ett sådant genomslag. Innebär denna strategi inte en risk för att kvinnors specifika problem och förutsättningar ”integreras bort”? Minnich (1990, s 13) är kritisk mot denna strategi för integrering och menar att det krävs en grundläggande förändring (a transformation) och motstånd för att undgå risken för neutralisering och anpassning till det bestående.

ning utifrån ett löntagarperspektiv eller ett facklig perspektiv kan ses som en naturlig reaktion på den forskning som traditionellt har utgått från ett ensidigt arbetsgivar- eller managementperspektiv. En interaktiv forskning måste ta ställning, men den bör synliggöra och ifrågasätta sina egna utgångspunkter.

Det finns inga enkla lösningar på de dilemman som värderingar och ställningstagande för med sig i en interaktiv forskning. I flera av bidragen framhålls att en interaktiv forskning inte behöver ta de befintliga förhållandena och värderingarna för givna. Nilsson och Sutters projekt utgår från en utopi, ett idealt exempel, som stöd för utvecklingsarbetet på en skola. Det handlar dock inte om något färdigt koncept för kollektivt lärande, utan innehållet och arbetsformerna utvecklas gemensamt inom ramen för ett problembaserat förhållningssätt.

Aagaard Nielsen och From Lauridsen diskuterar riskerna med att aktionsforskningen blir alltför lokal och argumenterar för en forskning som har ett mer universellt perspektiv. Värderingarna måste utgå från en helhetssyn som inkluderar de anställdas och kundernas behov, liksom hänsyn till den yttre miljön, menar de. Författarna lyfter fram de regionala universiteten som en plattform för en utvecklingsinriktad forskning, men som utgår från mer universella kriterier än vad aktionsforskningen traditionellt gör. De baserar sina ställningstaganden på en utveckling som Roskilde universitet har genomgått. Aktionsforskningen har övergivits och Roskilde är nu ett traditionellt universitet, men med en mångvetenskaplig och regional ansats. Den tidigare aktionsforskningen förde med sig metod- och legitimitetsproblem, både i det lokala arbetet och i det vetenskapliga samhället. Den nuvarande forskningen bygger på konfrontation och ifrågasättande, snarare än samförstånd och dialog. Ambitionen är att ge deltagarna en fördjupad förståelse genom att anlägga ett mer universellt perspektiv. Interaktionen mellan forskare och deltagare bygger på olikhet, och just därför kan forskningen vara ett komplement, menar författarna. Detta nya strategiska förhållningssätt kan sägas vara en upprättelse av den klassiska humanistiska forskningstraditionen (från Humboldts tid) där generell kunskap (das Allgemeine) betonas, vilket samtidigt innebär en kritik av en aktionsforskning som är instrumentell och kort-siktig.

Svensson, Brulin och Ellström diskuterar i sitt bidrag hur svårigheten att förena utvecklingens och produktionens (se även Ellström 2001). Det måste finnas en balans i utvecklingsarbetet som gör att det inte skapar förändringsstress, dvs att rationaliseringen sker till priset av de anställdas hälsa. En interaktiv forskning kan klargöra förutsättningar för en bred medverkan och peka på hur olika intressen måste sammanvägas för att garantera en långsiktighet i utvecklingsarbetet. Finns inte ett sådant intresse hos företagsledningen, så saknas också förutsättningen för en interaktiv och kritisk forskning, menar de.

Rosell betonar hur viktigt det är att socialsekreterarna ges tillfälle till reflektion, problematisering och ifrågasättanden i sitt arbete. Utvecklingens logik måste

få tillträde till vardagens logik. Det måste finnas tid och resurser för utveckling, annars kommer personal inte att vilja arbeta kvar i en sådan här verksamhet.

Var hör den interaktiva forskningen hemma?

”Grundläggande för lokal och regional dynamik är att det finns icke kommersiella miljöer som universitet och högskolor, där kreativiteten inte är underordnad ekonomisk nyttrationalitet. Men forskningen blir bara en dynamisk kraft när den sker i ett kontinuerligt utbyte med praktiker, när den kontextualiseras, tillåts utvecklas i ett sammanhang av interaktion med omgivningen.” (Brulin 2002, s 119)

Vi inledde boken med att konstatera att ”något händer”. Forskningen blir allt viktigare i ett kunskapsintensivt och förändringsinriktat samhälle. Sverige tillhör de länder i världen som satsar mest på forskning – 3,8 procent av BNP. Forskningen vid universiteten är dock i stor utsträckning separerad från praktiken. Universitetet och högskolorna ägnar fortfarande huvuddelen av sin kraft åt den första uppgiften (utbildningen) och den andra (forskningen). En ny form för interaktiv kunskapsbildning – modell 2 – växer dock snabbt fram utanför universiteten (Brulin 2002; von Otter och Svensson 2001; se även Alasoinis och Tydén's bidrag).

Företrädarna för modell 2 ifrågasätter universitetens arbetsformer och kunskapsyn. Den traditionella universitetsforskningen kritiseras hårt – för en strikt ämnesstyrning; en hierarkisk och traditionsstyrd organisation; brist på tillgänglighet, öppenhet och visioner; svårigheten att kombinera ett tekniskt och humanistiskt perspektiv; en bristande samordning och styrning av resurserna för den tvärvetenskapliga forskningen över institutions- och fakultetsgränser (jfr Sörlin m fl 2001). Man kan fråga sig varför den samhällsvetenskapliga forskningen har haft så svårt att överskrida ämnesgränserna när en sådan samverkan blivit allt vanligare i naturvetenskapliga och tekniska ämnen – bl a inom bioteknik och datavetenskap.

Den tredje uppgiften som ålagts högskolorna löser inte dessa grundläggande problem med den bristande interaktiviteten mot omgivningen (Brulin 1998). Högskolorna fungerar i liten utsträckning som dynamisk kraftcentra i en lokal och regional utveckling (Brulin 2002). Högskolornas kontaktytor mot omvärlden är omfattande, men det som sällan utvecklas är ömsesidigheten och interaktiviteten i samverkan, samt att samarbetet utåt kopplas till forskningen och utbildningen. Småföretagare upplever generellt att avståndet till högskolevärlden är stort (Talerud 2000, s 8, 83).

Forskning enligt modell 2 förutsätter ett ökat samarbete med omgivningen – företag, organisationer, FoU-centra m fl. Vad betyder det för forskningens frihet och självständighet? Förespråkarna för modell 2 menar att forskningen aldrig har varit fri, dvs enbart styrd av inomvetenskapliga kriterier, allra minst idag. Upp-

dragsforskningen och den externfinansierade forskningen breder ut sig, medan den forskning som styrs via fakultetsmedel (relativt sett) minskar.

En politisk och byråkratisk styrning av forskningen har sina problem.¹¹ En närmare koppling mellan forskningen och det omgivande samhället – som bygger på dialog, närhet, långsiktighet och engagemang från olika parter – ses som ett alternativ till en distanserad och byråkratiskt styrd forskning, liksom till en disciplincentrerad universitetsforskning (Nowotny m fl 2001). Ett snabbt föränderligt arbets- och samhällsliv ställer nya krav på forskningen. Det krävs en mångvetenskaplig och utvecklingsinriktad forskning i interaktiva och flexibla former. Delta-garna måste få ett större inflytande över forskningsfrågorna inom ramen för en lokal och regional förankring, menar Tydén.

Förändringstakten inom universiteten räcker dock inte till, menar många. Det finns starka krafter som försöker förändra den ämnesstyrda universitetsforskningen och göra den mer utvecklingsinriktad. Näringslivet satsar idag tre till fyra gånger mer på forskning än vad staten gör. Kommuner och regionala aktörer ökar hela tiden sina insatser på forskning, men allt oftare går stödet direkt till verksamhetsinriktad forskning (se Tydéns bidrag). Ett stort antal FoU-centra växer fram i en allt snabbare takt – det som Tydén kallar för ett *dolt universitet*. De finns inom socialtjänsten, skolan, företagsvärlden, bostadsplanering, regional utveckling m m. Uppbyggnaden av dessa FoU-centra, som skett parallellt med en stark expansion av det svenska högskolesystemet, kan ses som ett uttryck för att universiteten och högskolorna inte alltid är de självklara svaren på krav om en utvecklingsinriktad forskning. Idag finns dessutom ett växande antal forskarskolor, där syftet är att öka omfattningen på forskningen, höja kvaliteten på denna och underlätta samverkan med det omgivande samhället (Degerblad och Hägglund 2001). KK-stiftelsen¹² finansierar 14 företagsforskarskolor med en stark näringslivsanknytning och där (de totalt 150) industridoktoranderna delar sin tid mellan universiteten och företagen (Wallgren 2002).

I våra bidrag finns exempel på hur universitet och högskolor förnyas sig – när det gäller utbildning, forskning och utveckling. I stället för att ”föra ut” forskningsresultat betonas betydelsen av att etablera långvariga och stabila relationer med omgivningen. Den tredje uppgiften blir då integrerad med utbildningen och forskningen (se Nilsson och Sutters bidrag). Lindholm visar på ett liknade gränsöverskridande och långsiktigt arbete med utgångspunkt från Sveriges lanbruksuniversitet i Alnarp. Samarbetet med tjänstemän och beslutsfattare i Eslövs kommun i planeringsfrågor sker inom ramen för en kunskapsverkstad. I workshops

¹¹ Högskolereformen 1977 upplevdes av många som en inskränkning av universitetens självständighet. Missnöjet finns kvar bland stora grupper inom universiteten. I en DN-artikel 1998 krävde 100 professorer att universiteten skulle skyddas från användarintressena. Inom forskarsamhället ifrågasätts högskolans tredje uppgift. Många där vill att uppgiften tas bort ur högskolelagen (Brulin 2002, s 114).

¹² Stiftelsen för Kunskap och Kompetens bildades 1994 med medel från löntagarfonderna.

förs en dialog utifrån olika teman. Tre doktorander är knutna till projektet och deras forskning utgör ett underlag för arbetet i kunskapsverkstaden. Utgångspunkten är ett problembaserat arbetssätt, där konkreta frågeställningar står i fokus för kunskapsbildningen. Fysisk planering ses som en *handling* och målet är att formulera frågor, inte lösningar.

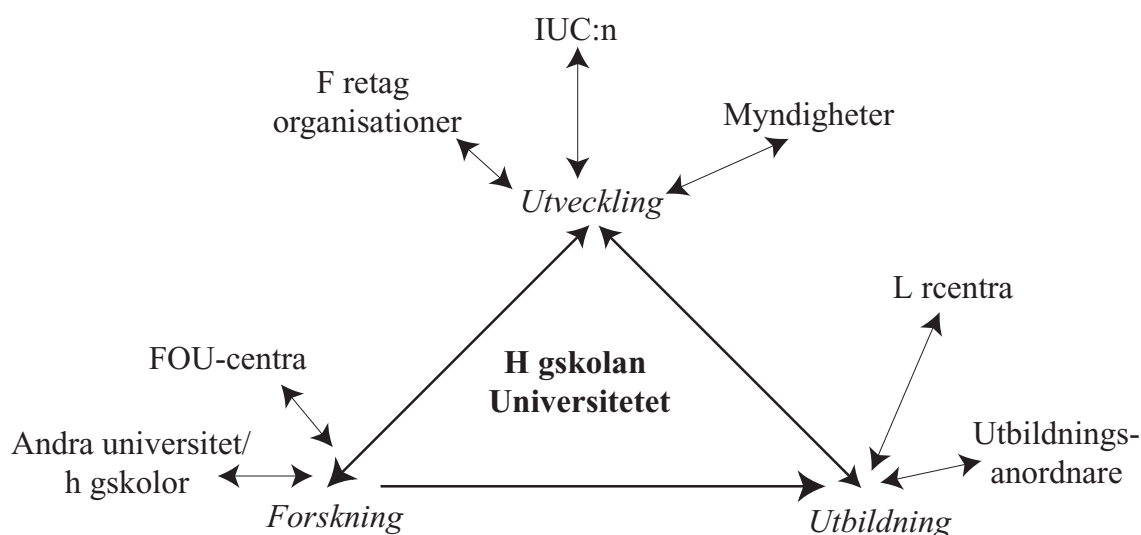
Rosell beskriver hur ett FoU-centra arbetar interaktivt och processinriktat mot en grupp socialsekreterare och ansvariga inom socialtjänsten. Närhet, långsiktighet och delaktighet är viktiga förutsättningar för ett sådant arbetssätt. Forskarna ska inte lösa problemen, utan stimulera deltagarnas lärande. Forskningscirkeln användes som en metod för gemensam kunskapsbildning. Det räcker nämligen inte att forskarna fungerar som ”bollplank”, utan de måste mer aktivt stimulera deltagarna till ett undersökande arbetssätt samtidigt som de själva sporras av detta gemensamma kunskapssökande (jfr exemplet med Antikrundan i kapitel 1). Tillhörigheten till ett FoU-centrum kan göra att forskarnas relationer till deltagarna blir mer jämlika, förtroliga och ömsesidiga, menar Rosell. Exemplet visar dock hur svårt det kan vara – trots ambitionerna med och organisationen av projektet – att skapa ett reellt inflytande för socialsekreterarna i forskningsprocessen. Forskarna får lätt ett övertag i utvecklings- och kunskapsprocessen. De avgör nämligen vad praktikerna får styra över. Det är viktigt med struktur och planering i ett FoU-arbete, men en alltför noggrann planering riskerar att försvåra en genuin deltagarorientering, poängterar Rosell. Lindholm för ett liknande resonemang om maktrelationer i ett FoU-arbete – baserat på frågor om språk, kön, yrkestillhörighet, kunskapsyn, status, initiering av projekt m m.

Är vi beredda att dra några slutsatser om var en framtida interaktiv forskning bäst bör bedrivas? Är FoU-centra den självklara hemvisten för en interaktiv forskning? Ska vi ge upp ambitionerna att försöka förändra de ”tröga” och ”konservativa” universiteten? Nej, materialet i den här boken ger inte underlag för slutsatser i någondera riktningen. Flera frågor återstår att besvara. Kommer FoU-enheterna att kunna bli tillräckligt stora för att kunna bygga upp en tillräcklig forskningskompetens? Kommer den FoU-baserade forskningen att isoleras från universitetsforskningen och ge upp ambitionen att bidra till en långsiktig teoriutveckling? Eller är det på FoU-enheterna som en nyskapande och mångvetenskaplig forskning växer fram, som attraherar både avnämare och kompetenta forskare/doktorander? Kan dessa FoU-enheter fungera som länkorganisationer till universiteten eller kommer de då att ”slukas upp” av dessa?

Olika FoU-centra (lärcentra, IUC:n, forskningsinstitut m fl) kan fungera som brobyggare mellan det omgivande samhället och universiteten, menar vi. Om forskare mest pratar med andra forskare, som ofta liknar dem själva, så innebär det en begränsning i perspektiv och synsätt (Senge och Scharmer 2001). Nowotny m fl (2001) talar om behovet av *transaction spaces* och *trading zones*, dvs en form av mötes- och handelsplatser för kunskap och samverkan. FoU-centra kan på det sättet bidra till spridningen av en utvecklingsinriktad och interaktiv forsk-

ning som överskrider ämnes- och institutionsgränserna. En ökad samverkan med omgivningen kan bidra till en ömsesidig utveckling där universiteten blir mer av lärande organisationer och till att nya frågeställningar och arbetsformer utvecklas (Levin och Greenwood 2001).

I kapitel 1 (figur 1) diskuterade vi den strikta uppdelningen i forskning, utbildning och utveckling i traditionella universitetsmiljöer. De möjligheter som vi har diskuterat i det här avsnittet innefattar en ökad integration mellan dessa funktioner inom ett universitet, liksom en idé om ett öppet universitet i nära samverkan med omgivningen (se figur 1 nedan). Man kan kanske se det som att universiteten blir en del av ett innovationssystem för lärande, utveckling och forskning (jfr Tydén 1994). Det betyder att en utvecklingsinriktad och interaktiv forskning blir etablerad på universiteten som en naturlig del av verksamheten där. Det utåtriktade arbetet och de regionala kontakterna kan stärka forskningen och utbildningen (Sörlin m fl 2001). Det förutsätter bl a att det finns en nära samverkan mellan utbildning och forskning, bl a genom att C- och D-studenter medverkar i utvecklingsinriktade forskningsprojekt. Dokumenterade fallstudier blir en del av utbildningen, där praktiker och forskare redovisar sina erfarenheter inom ramen för ett problembaserat lärande. På det sättet kommer forskningsresultaten till tillämpning direkt i undervisningen. Utbildningen blir en mötesplats för deltagare med olika erfarenheter, där olikheterna stimulerar reflektion och nytänkande. Några av artiklarna i boken visar på en utveckling i denna riktning.

Figur 1. En vision om ett integrerat och öppet universitet i nära samverkan med omgivningen

Informations- och kommunikationstekniken erbjuder helt nya möjligheter som stöd för ett samarbete mellan högskolan och omgivningen. Det visar bl a Nilssons

och Sutters bidrag som handlar om ett utvecklingsarbete på en skola, där eleverna har kontakter och utbyte med en rad andra skolor med stöd av forskare och högskolestuderanden. Kunskap genereras i en samhällelig praktik och genom att forskarna deltar i ett utvecklingsarbete kan de både bidra till och få del av deltagarnas kunskap. Fältanteckningar används i detta projekt som en metod att fånga upp deltagarnas kunskap.

Resonemangen om vad en interaktiv forskning är och hur den kan genomföras har hittills skett på en mer övergripande nivå. Vi har framförallt diskuterat de kunskaps- och vetenskapsteoretiska grunderna för en interaktiv forskning och även berört hur den kan organiseras. Det som framförallt återstår att visa är hur interaktionen med praktikerna inom ramen för en utvecklingsinriktad forskning konkret kan bidra till en teoriutveckling. Vi ska göra ett försök att visa på – inte för att bevisa, men för att illustrera – möjligheterna med en interaktiv forskning genom att kort redovisa ett forskningsprojekt som syftade till att förbättra arbetsmiljön i hemtjänsten.

Ett forskningsprojekt om arbetsmiljön i hemtjänsten

Forskningsprojektet handlade om metoder för att utveckla en god arbetsmiljö inom äldre- och handikappomsorgen (Svensson och Skanse 1994). En förfrågan gick ut från Kommunförbundet om att utvärdera ett stort nationellt utvecklingsprojekt inom hemtjänsten. Fem kommuner hade fått utvecklingsstöd för att förbättra arbetsmiljön, för att höja statusen i yrket och för att underlätta en framtida rekrytering. Vi accepterade erbjudandet under förutsättning att vi fick inkludera ett alternativt försök att förbättra arbetsvillkoren i hemtjänsten, nämligen införandet av sextimmarsdag med heltidslön i Kiruna.

Redan tidigt i undersökningen kunde vi se att de kommuner som deltog i det nationella utvecklingsprojektet hade svårt att uppnå de högt ställda målsättningarna. Arbetsmiljön och belastningen, framförallt den psykosociala, tycktes snarast bli sämre. Det berodde på flera saker: en dålig planering av projektaktiviteterna; tidspress för att hinna med de olika inslagen i projekten; dålig samordning och projektledning, brist på vikarier.

I en jämförande enkätstudie visade det sig att de fysiska och psykosomatiska besvären hos vårdbiträden i projektkommunerna hade ökat i samband med projektarbetet. I Kiruna var däremot resultaten mycket goda: en mycket låg sjukfrånvaro, få arbetsskador, nästan ingen personalomsättning, goda värden på fysisk och psykosocial belastning. Förklaringarna ovan – som gällde svårigheter med projektorganisationen – kunde inte förklara de tydliga skillnaderna mellan de som deltog i projekt och de som arbetade med sextimmarsdag.

Vad var orsaken? Vi hade svårt att förstå och analysera vad skillnaderna i arbetsmiljön och arbetsupplevelsen mellan Kiruna och jämförelsegrupperna berodde på. Därför fick vi ta vårdbiträdena till hjälp i analysarbetet. En rad olika meto-

der prövades i det sammanhanget: gruppdiskussioner, seminarier, arbetsbyten, egna undersökningar (med dagboksanteckningar), sökkonferenser m m.

Vårdbiträdena kunde snabbt ringa in vad problemet handlade om i denna mycket starkt kvinnodominerade verksamhet, där yrkesarbetet är så likt hemarbete – både med avseende på sociala relationer och praktiskt hushållsarbete. Påfrestningarna i arbetet hängde nära samman med förhållanden i hemmet och familjen, framförallt var det svårigheten att få hem- och yrkesarbete att gå ihop, liksom möjligheten att disponera och få kontroll över den egna tiden. Fritiden var oftast ingen *fri* tid för kvinnorna, utan i stället en tid för andra i familjen. Det gjorde att kvinnorna i projektkommunerna, som ofta hade utökat sin arbetstid, hade svårt för att varva ned och återhämta sig efter arbetet, och därmed orkade de heller inte att vara aktiva på fritiden.

I Kiruna, däremot – där man endast arbetade sex timmar med möjligheter till flexitid (två timmar per dag) – fanns en motsatt utveckling. Den förkortade arbetstiden gjorde att stressen, som var kopplade både till arbetet och hemarbetet, minskade. Vårdbiträdena fick tid för egen del, dvs *fritid*, när de kom hem från arbetet, vilket gjorde att de snabbare kunde *varva ned*. På det sättet kunde de *återhämta sig* snabbare och få en mer *aktiv fritid*. De *sov bättre* och därmed var de *mer utvilade* på morgonen. *Inställningen till arbetet*, liksom till vårdtagarna, blev mer positiv och deras arbete blev mer planerat och därmed mer effektivt. Som en följd av dessa samverkande faktorer under dygnet ökade tillfredsställelsen och engagemanget i arbetet.

I en senare studie av lärares arbetsmiljö utvecklades denna analysmodell ytterligare (Aronsson och Svensson 1997). I hemtjänststudien hade vårdbiträdenas egna tolkningar och analyser validerats med en omfattande enkät, vars resultat återförde till och diskuterades med personalen och ledningen. I lärarenkäten utvecklade vi frågeområdena och analysmetoderna vidare i en nära dialog med lärarna. Vi försökte, tillsammans med deltagarna, analysera den motsägelsefulla bild man får av lärarnas arbetsmiljö, nämligen den genomsnittligt låga sjukfrånvaron samtidigt med utsattheten och påfrestningarna för en viss grupp lärare. Denna utsatta grupp lärare var dock inte tillräckligt stor för att påverka den genomsnittliga bilden av läraryrket med dess jämförelsevis goda arbetsmiljövillkor.

Analysen i exemplen med hemtjänststudien och lärarundersökningen visar på ett nytt sätt att analysera belastning och återhämtning som en balans mellan påfrestning och återhämtning under hela dygnet. Den korrekta termen är *allostatisk stress*. Detta teoretiska analysverktyg saknade vi när vi påbörjade studien. Men genom dialogen med de deltagande i undersökningen och genom deras aktiva roll i analysarbetet kunde vi gemensamt nå fram till en insikt om vilka *mekanismer* som orsakar stress och ohälsa. I den ursprungliga undersökningen utvecklades

kunskaperna framförallt genom kvalitativa metoder. I den senare lärarstudien kunde metoderna förfinas och analysen fördjupas.¹³

Den stora utmaningen var dock inte att hitta den rätta analysmetoden, utan att förklara vad de stora skillnaderna i svaren och reaktionerna berodde på. I det arbetet visade sig vårdbiträderna och lärarna vara goda medforskare – mer insiktsfulla och kreativa än vi forskare. Vi hade nämligen en tendens att hänga fast vid etablerade teorier om stress och ohälsa.¹⁴ Det var nödvändigt att överskrida etablerade stressteoriers fokusering på arbetet och relationerna där, och utvidga perspektivet till att omfatta relationen yrkesarbete och hemarbete samt att se på möjligheterna till nedvarvning, återhämtning och aktivitet under hela dygnet. För deltagarna i studien var denna tolkningsram naturlig. Vår uppgift var snarast att bygga under deras iakttagelser och tolkningar med vetenskapliga begrepp (bl a om allostatisk stress) och att anlägga ett genusteoretiskt perspektiv (bl a om livsformer).¹⁵

Några avslutande kommentarer

”En och annan samtidskulturforskare har börjat tröttna på den miljö och det teoretiska tänkande som de egna seminarierummen producerar och hävdar att vi måste tillbaka till ’verkligheten’, empirisk forskning och ’de stora berättelserna’. Det gör mig och andra kultursociologer glada och optimistiska, eftersom vi försökt att stå kvar med åtminstone ett ben i det moderna samhället och hela tiden hävdat behovet av teori och empiri liksom forskningsengagemang i konkreta samhällsfrågor, människors levda kulturer, erfarenheter och självförståelseformer.” (Mats Trondman 1999, s 20)

”Forskning som handling är en intressant möjlighet att söka nya lösningar på arbetslivets problem. Det är en vetenskapligt oproblematiserad ansats, förutsatt att forskaren kan beskriva de processer man involverats i på ett godtagbart sätt.” (von Otter 2001, s 195)

¹³ I analysen av enkätresultaten använde vi oss av *diskriminantanalys*, vilket innebär en *personansats*, i motsats till en traditionella *varibelansats* där olika variabler individberoende korreleras med varandra.

¹⁴ Den s k krav-kontroll-teorin är starkt dominerande i dagens stressforskning. Den betonar att höga krav i arbetet måste balanseras med hög egenkontroll (Karasek och Theorell 1990).

¹⁵ Den verkliga förnyelsen av arbetslivet sker ofta lokalt och drivs av insiktsfulla praktiker. Införandet av ”3-3 modellen” i Lindesbergs kommun utgör ett exempel på detta. Denna arbetstidsmodell innebär att personal i äldreomsorgen (för närvarande 120 personer) arbetar tre dagar och är lediga lika länge. Ett viktigt motiv för förändringen var att underlätta återhämtningen för de anställda, dvs en åtgärd helt i linje med vad forskningen i exemplet visar. Modellen utvecklades genom att två kvinnor som drev en frisersalong prövade denna arbetsform, något som vårdbiträderna i kommunen upptäckte och krävde att få föra över till den egna verksamheten. Sjukfrånvaron för vårdbiträderna (i den första gruppen på totalt 20 personer) minskade under det första året med 70 procent. (Intervju med socialchefen, mars 2002)

Vi förespråkar en pluralism i forskningen – både när det gäller val av teorier och metoder. Det är knappast meningsfullt att försöka rangordna olika forskningstraditioner. Vi menar naturligtvis inte att all forskning måste ske i interaktiva former eller att det förhållningssättet i sig garanterar bättre resultat. Att forska *på* har sitt värde och kan ge viktig generell kunskap, som också kan ha relevans (implikationer) på ett mer övergripande plan och i ett mer långsiktigt perspektiv.¹⁶

Det är lätt att visa på förtjänster och värden med den fria självständiga och kritiska universitetsforskningen som drivs av engagerade personer med en långsiktig teoriutveckling som mål. Vi ifrågasätter heller inte grundforskningens fria och långsiktiga kunskapsökande – odlingen av intellektet. Upptäckarlust, skaparkraft och vetenskaplig nyfikenhet, som inte utgår från kortsiktigt nyttotänkande, leder till oförutsägbara och banbrytande resultat som på olika sätt utvecklar ett samhälle. Det är viktigt att universiteten har en autonomi och att de är obundna av olika partsintressen.

Det finns dock inte ett enda sätt att bedriva forskning på, utan många. Det kan tyckas märkligt att den samhällsvetenskapliga forskningen har haft så svårt att acceptera en utvecklingsinriktad och interaktiv forskning som varit vanlig i tekniska och medicinska ämnen. Man kan undra varför bl a sociologer varit så starka motståndare till en interaktiv forskning?

Forskare motiveras på olika sätt. För många, många fler än som har möjlighet idag, är en interaktiv forskning ett intressant alternativ. Nya grupper – som idag är underrepresenterade vid universiteten – kan då lättare rekryteras till forskningen. Den interaktiva och mångvetenskapliga forskningen, som till stor del utvecklas utanför universiteten och söker sig nya organisatoriska former, måste ses som ett komplement – inte ett alternativ – till universitetsforskningen. Den interaktiva forskningen växer idag, framförallt genom ett starkt intresse utifrån. Omfattande forskningserfarenheter har byggts upp inom en rad ämnen och i olika sammanhang (Reason och Bradbury 2001). Samtidigt har den traditionella universitetsforskningen stärkts genom att den tidigare starka sektorsforskningen omorganiserats efter en modell som liknar forskningsråden.¹⁷

För att den interaktiva forskningen ska kunna utvecklas krävs en genomtänkt syn på kunskapsteoretiska frågor, på värderingarnas roll i forskningen samt när det gäller organisationen av den interaktiva forskningen. Hur skiljer sig teori och praktik åt? Är det kravet på generaliserbarhet som är forskningens främsta kännetecken? Hur kan forskningen fungera interaktivt och ändå vara kritisk? Är FoU-centra bra forskningsmiljöer och hur ska de förhålla sig till universitet och hög-

¹⁶ Relevansen i forskning kan bedömas på olika sätt och ur olika tidsperspektiv. En sådan åtskillnad är den mellan *applicability* och *implicability* (Nowotny m fl 2001). Det förra begreppet står för en direkt tillämpbarhet, medan det senare betecknar forskningens mer långsiktiga implikationer.

¹⁷ Parallellt med denna utveckling har nya nationella FoU-finansiärer tillkommit – t ex KK-stiftelsen, NUTEK och VINNOVA – som förespråkar en mer utvecklingsinriktad ansats.

skolor? Det är några frågor vi har diskuterat i detta kapitel baserat på de resonemang som förts i bokens tio artiklar.

Vad resulterade våra diskussioner i? Ja, inte i några entydiga svar, utan snarast i nya frågor och funderingar. Frågorna kan formuleras tydligare nu utifrån en djupare förståelse om förutsättningarna för en interaktiv forskning. Vi kanske ska omformulera frågan om *forskning som handling* till *handling som forskning* (von Otter 2001). Den förra formuleringen (forskning som handling) är egentligen tautologisk. Vad är forskning om inte handling. Den senare formuleringen (handling som forskning) har en mer praxisorienterad innebörd.

Den sektorsstyrda arbetslivsforskningen i vårt land har i många fall varit framgångsrik och nyskapande. Dialogen med praktiker – bl a med fackliga företrädare och utvecklingsansvariga – har bidragit till framväxten av viktig forskning inom områdena arbetsorganisation, lärande, medbestämmande, jämställdhet, arbetsmarknad, arbetstider, arbetsmiljö, stress, hälsa. Det har bidragit till att vi i vårt land i flera avseenden legat ”före” den amerikanska management- och organisationsforskningen som långt senare betonat delaktighet, chefslösa grupper, interaktionen med kunder/klienter, kvalitetsarbetet, ”platta” och flödesstyrda organisationer, arbetsmiljöfrågor, processtyrkt utvecklingsarbete m m.

Låt oss summera resonemangen i detta kapitel utifrån de frågor vi inledde boken och detta kapitel med.

1. Hur kan praktisk utveckling kombineras med teoriutveckling? Vi menar att uppdelningen teori – praktik inte är absolut, utan att den kan formuleras i termer av samspel och processer.

Vetenskaplig och praktisk kunskap ses inte som principiellt olikartad, utan som delar eller aspekter av samma helhet. Ett problem kan både vara vetenskapligt och praktiskt på en gång (Widegren 2002).

Utgångspunkten för ett utvecklingsarbete – oavsett om det gäller företag, organisationer eller regioner – måste vara *praktiken*. Det är viktigt att utgå från berördas problemformulering, men denna bör ifrågasättas, prövas, diskuteras, fördjupas och ”överskridas” genom gemensamt analysarbete.

En interaktiv forskning handlar om att pröva, experimentera, simulera, testa, dvs att få konkreta erfarenheter av vad som fungerar och inte fungerar. Men det räcker inte att genomföra isolerade experiment för att få till stånd en bred och livskraftig utveckling av arbetslivet. Erfarenheten måste kombineras med reflektion och analys.

Nödvändigheten av analys gör forskningsinslaget i utvecklingsarbetet är så viktigt. Ett forskningsstött utvecklingsarbete kan därmed ges den långsiktighet som användandet av populära organisationslösningar och trendiga managementteorier försvårar. Tillgången till och närheten till praktiken utvecklar samtidigt forskningen. Möjligheten att delta i ett utvecklingsarbete i samarbete med kun-

niga praktiker är samtidigt en stimulans för en forskning som vill vara nyskapan-
de.

Problemet med traditionella forskning är att den för lite sysslar med innovationer och för mycket med kartläggningar! Det gör det svårt att överskrida det befintliga och att undersöka de latenta möjligheter som finns för utveckling, både när det gäller praktiken och teorin.

2. Hur kan kravet på att bilda kunskap som är nyttig och tillämpbar "här och nu" förenas med strävan efter *generaliserbarhet*?

En användbar kunskap ska inte bara tala om *vad* som fungerar (se punkt 1 ovan), utan också *var* – dvs i vilken situation – något fungerar. En problemlösning sker alltid i en konkret situation, men kunskapen om ett enskilt fall måste sättas in i ett större sammanhang – både för att vara användbar för andra och för att kunna bidra till en teoriutveckling.

En interaktiv forskning ger inte upp kraven på generaliserbarhet, men generalisering kan ske på flera sätt – bl a genom "täta beskrivningar" (James 1984), som tillåter jämförelser och förklaringar. Fallstudier kan jämföras och kombineras, så att de möjliggör en fördjupad förståelse och förklaringar.

Vi ser dock inte generaliserbarhet som det enda eller avgörande kriteriet på vetenskaplighet. Målet är inte att uppnå en yttersta förklaring, utan mer att visa hur olika förklaringar kompletterar eller motsäger varandra. Forskningens viktigaste syfte är att förstå och förklara världen på ett sätt som både bidrar till praktiska förändringar och långsiktig teoriutveckling. Det senare innebär att en ny teori som ger bättre förklaringar (när det gäller precision, tillämpbarhet, att klara tester, att se samband och sammanhang m m) kan korrigera tidigare teorier (Popper 1997, s 181).

Vi ser kombinationen av pragmatism och kritisk realism som en intressant möjlighet att kombinera praktisk kunskap med behovet av teori- och begreppsutveckling. Denna kombination är både ett sätt att hantera dilemmat mellan en postmodern relativism alternativt en högvetenskaplig tradition å ena sidan samt en teorilös ochoreflekterad aktionsforskning å den andra sidan.

3. Hur kan forskare delta i en utveckling och samtidigt förhålla sig kritiska till det som studeras? Vilka värderingar ska en utvecklingsinriktad och interaktiv forskning utgå från?

Ambitionen att skapa en gemensam kunskapsbildning baserad på jämlika och ömsesidiga relationer mellan forskare och deltagare ser vi som kännetecknen på en interaktiv forskning. Det är svårare att uttala sig om vilka värderingar en utvecklingsinriktad forskning ska utgå från? Vad syftar utvecklingen till och i vems intressen sker den? Det är frågor som forskaren måste ställa sig?

Vi har diskuterat hur formerna för ett FoU-arbete måste tillåta en bred delaktighet, ha en långsiktighet, utgå från mer universella kriterier, balansera olika intressen osv. Går det överhuvudtaget att bedriva en utvecklingsinriktad forskning med dessa förtecken i hårt slimmade, anorektiska organisationer, där kortsiktigt lönsamhetstänkande tycks blir allt viktigare? Nej, långt ifrån alltid. En utvecklingsinriktad forskare måste därför välja organisationer och samarbetspartners där dessa förutsättningar finns eller kan skapas. Det måste finnas en insikt hos företagsledning och styrelser om betydelsen av att investera i utvecklingsarbetet.

För att göra ett sådant val och för att kunna hantera värderingsfrågor och intressekonflikter krävs ett gott omdöme, vilket är en nödvändig förutsättning för en forskare som vill arbeta utvecklingsinriktat och interaktivt.

4. Var hör den utvecklingsinriktade forskningen hemma? Kommer modell 2-forskningen att organiseras i helt nya FoU-miljöer vid sidan och oberoende av universiteten eller utvecklas de inom mer avgränsade delar av högskolesystemet?

Det blir en stor utmaning för högskolor och universitet att samarbeta med olika FoU-centra och att ta till sig den kunskap som produceras av nya aktörer i det omgivande samhället. En motsvarande fråga handlar om hur FoU-centra kan skapas som lyckas samarbeta med universiteten, både när det gäller högre utbildning och forskning. Lyckas man med dessa utmaningar skapas goda möjligheter att förena en praktisk och teoretisk utveckling av hög kvalitet.

Bokens titel antyder att den *interaktiva* forskningen kan utgöra en sådan grund för samarbetet mellan universiteten och omgivningen. Den interaktiva ansatsen är särskilt naturlig inom områden som handlar om arbetsorganisation, regionala och lokala utvecklingsstrategier, lärande, jämställdhet, arbetsmiljö, hälsa m m – dvs frågor som blivit allt mer aktuella i ett snabbt föränderligt samhälle.

Diskussionen av de fyra frågeställningarna ovan har skett utifrån en pragmatisk och kritisk realistisk ståndpunkt. Pragmatismen utgår från den självständiga, fritt tänkande, aktiva och skapande människan som förlitar sig på sin egen och andras erfarenheter och skapar kunskap i kamp mot traditioner och auktoriteter – inklusive vetenskapen – om så krävs. Men forskningen kan fungera som ett viktigt stöd i denna kunskapsbildning. Kriterierna för lärande är desamma för både forskare och praktiker – nyfikenhet, upptäckarlust, tvivel, överraskningar, kreativitet, lust, meningsskapande och nytta. Pragmatismen är en tolkningsram för en erfarenhetsbaserad forskning, men den kritiska realismen är nödvändig som ett komplement. Den kritiska realismen betonar vikten av att överskrida vardagsförståelsen och att söka förklara grundläggande mekanismer i samhället.

Kombinerar vi pragmatismen med en kritisk realism skapas förutsättningar för en interaktiv forskning som eftersträvar relevans och delaktighet, men som samtidigt ger förklaringskraft och logisk konsistens samt möjligheter till begreppsut-

veckling och integration av teorier. Möjligheten för en forskare att nära och aktivt få medverka i organiseringen av innovations- och lärprocesser där erfarna och kunniga praktiker är medaktörer ger goda möjligheter att producera intressant forskning, menar vi. En bred medverkan från praktiker gör analysarbetet mer insiktsfullt, varierat, nyskapande och engagerande – helt enkelt mer spännande och kreativt. Mångfalden av synpunkter och kreativiteten som befrämjas i mötet med praktiken lägger samtidigt grunden för en intressant teoriutveckling. Det är inte alltid som böcker och möten med forskarkolleger är det bästa sättet att generera nya teorier, utan det kan också ske genom att personer ur skilda miljöer engageras i gemensam problemlösning (Sörilin 1990). Genom att för hårt hålla fast vid de traditionella vetenskapsidealerna riskerar vi att förlora kunskap (von Otter 2001). Enligt Kurt Lewin kan vi bäst förstå världen om vi försöker förändra den.

Hur den interaktiva forskningen ska utvecklas och stödjas, har vi dock inget entydigt svar på. Om vi tillämpar vår egen kritiskt pragmatiska ansats så handlar det om att pröva i praktiken och att kritiskt granska resultaten.¹⁸ Den interaktiva forskningen måste konkurrera med annan forskning och bevisa sina fördelar – både metodiskt och teoretiskt. Forskningsresultaten måste dokumenteras och presenteras på ett systematiskt sätt och klara en hård inomvetenskaplig granskning. Teorianknytning och teoriutveckling är en viktig del i all forskning. Nätverk

¹⁸ En stark kritik mot aktionsforskningen i Sverige har framförts av Michael Tåhlin (2001). Utgångspunkten för hans kritik är att den generella arbetsmiljön har påverkats ganska litet av de politiska insatser som gjort, bl a genom Arbetslivsfonden. Tåhlin kritiserar aktionsforskningen, vagt definierad ”som en forskning som betonar lokal kunskap och där forskarna tar på sig en sorts konsultroll”. Han konstaterar vidare att aktionsforskningen starkt har försvagats under senare år. Tåhlin manar till en återgång till ett traditionellt forskningsideal inom arbetsmiljöområdet med följande kännetecken – opartiskhet, verifierbarhet och inomvetenskaplig granskning. Han betonar att det är utomordentligt viktigt att upprätthålla en skarp gräns mellan akademisk forskning och praktisk handling, dvs att undvika forskning som praktisk handling. Utvärderingsstudier förespråkas och ett nyckelområde för en framtida forskning är hur generella forskningsresultat bäst implementeras på den lokala nivån.

Tåhlin lever dock inte som han lär. Argumentationen i artikeln uppfyller inte de höga krav på vetenskaplig kvalitet som han säger sig eftersträva. Forskningen kan väl inte göras ansvarig för bristerna i de arbetslivsreformer och utvecklingsprogram som genomförts? Allra minst ansvarig är väl aktionsforskningen som – med Tåhlins egen definition – under denna tid varit ytterst marginell. Påståendet att aktionsforskningen har försvagats bygger på ett exempel, ombildningen av ett forskningsråd. Hans definition av vetenskaplighet är för onyanserad, outvecklad och ofullständig för att kunna fungera som kriterier på god forskning, vilket diskussionen i detta kapitel försökt antyda. Kvaliteten i den svenska aktionsforskning bedöms utifrån en undersökning av den norska (!) aktionsforskningen som ligger tio år tillbaka i tiden och som endast omfattar två forskningsmiljöer. Tåhlins påståenden om varför en viss forskning bör prioriteras byggs inte under med några argument eller vetenskapliga fakta.

von Otter (2001) besvarar Tåhlins inlägg. Han hävdar tvärtom att forskaren måste vara öppen för nya arbetssätt och ser ”forskning som handling” som en intressant möjlighet att söka nya lösningar på arbetslivets problem.

måste byggas och allianser skapas med forskare, både nationellt och internationellt.

Det är idag knappast någon fördel att söka medel på de stora forskningsråden om man har en interaktiv och utvecklingsinriktad ansats. Forskningsråden föredrar ansökningar som har en traditionell akademisk, ämnesinriktad utgångspunkt. Det kommer alltid att vara en konkurrens om begränsade forskningsanslag, men det måste vara en konkurrens på lika villkor! Stödet till en interaktiv och utvecklingsinriktad forskning kan inte organiseras på något enkelt sätt – än mindre kommanderas fram. De kan dock understödjas och stimuleras på olika sätt. Det viktigaste är att engagerade forskare själva stödjer, samarbetar och hjälper varandra och att det skapas mötesplatser för andra intresserade. HSS-konferensen var ett sådant viktigt tillfälle (som återkommer vart annat år), men vi menar att det dessutom krävs ett mer kontinuerligt samarbete mellan forskare med denna inriktning.

En invit till samarbete

Det är lätt att inse att det finns ett behov av ett närmare samarbete mellan dem som arbetar med en interaktiv och utvecklingsinriktad forskning. Tidigare erfarenheter har visat att enskilda aktionsforskare lätt blir isolerade eller marginaliserade – både inom en institution, vid högskolor och i forskarsamhället. Denna svårighet är en förklaring till att nya forskningsprojekt organiseras i större programsatsningar (se Gustavsen m fl 2001). På det sättet underlättas både teoriutvecklingen och det sociala stödet för enskilda forskare. Men det krävs mer än så för att klara den framtida rekryteringen av utvecklingsinriktade forskare.

Redaktörerna till denna bok har därför tagit initiativ till att bilda av en organisation, Scandinavian Interactive Research Association (SIRA), för att främja denna forskningsinriktning. SIRA ska även fungera som resursbank och informationskälla. En konstituerande konferens anordnas i maj 2002 i Norrköping.

SIRA ska stimulera ett tankeutbyte mellan forskare och mellan forskare och praktiker, framförallt kring frågor om forskningsmetoder som rör sociala och organisatoriska utvecklings- och förnyelseprocesser i samhället. Syftet är att främja forskningskvaliteten i proaktiva, innovationsinriktade processer.

Syften och delmål har formulerats på följande sätt:

- 1) Scandinavian Interactive Research Association (SIRA) har som övergripande syfte att främja en interaktiv, utvecklingsinriktad, kritisk och mångvetenskaplig forskning om utvecklingsprocesser i arbetslivet, en forskning som kännetecknas av jämlika relationer och hög delaktighet. Kunskapsbildningen ska både ha relevans och vara av hög vetenskaplig kvalitet.

2) SIRA har följande delmål:

- att fungera som en (verklig och virtuell) mötesplats för forskare – för ett utbyte av idéer, gemensamt lärande, seminarier, konferenser osv;
- att etablera ett nätverk mellan forskare med denna inriktning, något som ger förutsättningar för en kritisk massa och därmed förutsättningar för en tidskrift, bokutgivning, temanummer m m;
- som en organisation för gemensam påverkan, när det gäller forskningsprogram, utredningar, remissvar, utformning av FoU-miljöer;
- information om forskartjänster, FoU-uppdrag, förmedling av fältkontakter m m;
- hjälp med internationella forskarkontakter.

Välkommen att delta i detta samarbete!

Referenser

- Argyris, C och Schön, D (1978) *Organizational learning*. Massachusetts: Addison-Wesley
- Argyris, C, Putnam, R och Smith, D M (1985) *Action Science. Concepts, Methods, and Skills för Research and Intervention*. San Francisco: Jossey-Bass
- Aronsson, G och Svensson, L (1997) *Nedvarvning, återhämtning och hälsa bland lärare i grund- och gymnasieskolan*. Arbete och hälsa 1997: 21. Solna: Arbetslivsinstitutet
- Bhaskar, R (1978) *A Realist Theory of Science*. Sussex: The Harvester press
- Brunlin, G (1998) *Den tredje uppgiften. Högskola och omgivning i samverkan*. Stockholm: SNS förlag
- Brunlin, G (2002) *Faktor X. Arbete och kapital i en lokal värld*. Stockholm: Atlas
- Danemark, B, Ekström, M, Jacobsen, L och Karlsson, J C (1997) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur
- Davies, K (1999) "Närhet och gränsdragning – att nå andra sorters kunskaper genom deltagande observation." I Sjöberg, K (red) *Mer än kalla fakta*. Lund: Studentlitteratur
- Degerblad, J-E och Hägglund, S (2001) *Akademisk frihet – en rent akademisk fråga?* Stockholm: Högskoleverket
- Dewey, J (1989) *Volume 8:1933. The Later Works, 1925-1953. Essays and How We Think*. Carbondale: Southern Illinois University Press
- Dewey, J (1999) *Utbildning och demokrati*. Göteborg: Daidalos
- Drejhammar, I-B (1998) *Organisationsutveckling och jämställdhet*. (Akademisk avhandling) Lund: Institutionen för tillämpad psykologi vid Lunds Universitet
- Döös, M, Wilhelmson, L och Backlund, T (2001) "Kollektivt lärande på individualistiskt vis." I Backlund, T, Hansson H och Thunborg, C (red) *Lärdilemman i arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur
- Ellström, P-E (1992) *Kompetens, lärande och utbildning i arbetslivet*. Stockholm: Publica
- Ellström, P-E (2001) "Lärande och innovation." I Backlund, T, Hansson, H och Thunborg, C (red) *Lärdilemman i arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur
- Gibbons, M, Limoges, C, Nowotny, H, Schwartzman, S, Scott, P och Trow, M (1994) *The new production of knowledge*. London: Sage
- Gibson, J (1979) *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton Mifflin Company
- Gonäs, L (1981) "Lokal kunskap och internationella beslut." I Sandberg, Å (red) (1981) *Forskning för förändring*. Stockholm: Arbetslivscentrum
- Greenwood, D och Levin, M (1998) *Action Research: from Practice to Writing in European Action Reserach Development Program*. Amsterdam: John Benjamins
- Gustavsen, B (1990) *Vägar till ett bättre arbetsliv*. Stockholm: Arbetslivscentrum
- Gustavsen, B, Finne, H och Oscarsson, B (2001) *Creating Connectedness. The Role of Social Research in Innovation Policy*. Amsterdam: John Benjamins

- Göranzon, B (1990) *Det praktiska intellektet*. Stockholm: Carlsson
- Israel, J (1980) *Språkets dialektik och dialektikens språk*. Stockholm: Esselte Studium
- James, W (1981) *Pragmatism*. Cambridge: Hacklett Publishing Company
- James, W (1984) *Pragmatism and Other Writings*. New York: Penguin Books
- Josefson, I (1991) *Kunskapens former. Det reflekterande yrkeskunnandet*. Stockholm: Carlsson
- Josefson, I (1998) *Läkarens yrkeskunnande*. Lund: Studentlitteratur
- Karasek, R och Theorell, T (1990) *Healthy Work: Stress, Productivity and the Reconstruction of Working Life*. New York: Basic Books
- Kronlund, J (1981) "Skapar forskare fler problem än de löser?" I Sandberg, Å (red) (1981) *Forskning för förändring*. Stockholm: Arbetslivscentrum
- Kuhn, T (1979) *Den vetenskapliga revolutionernas historia*. Lund: Doxa
- Larsson, S (2001) "Om generalisering från kvalitativa studier." Bidrag till konferensen "Ethnography and learning". IBV, Linköpings Universitet
- Levin, M och Greenwood, D (2001) "Pragmatic Research and the Struggle to Transform Universities into Learning Communities." I Reason, P och Bradbury P (eds) *Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. London: Sage
- Maguire, P (2001) "Uneven Ground: Feminisms and Action Research." I Reason, P och Bradbury P (eds) *Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. London: Sage
- McCarthy, T (1996) "Pragmatizing Communicative Reason." I Toulmin, S och Gustavsen, B (1996) *Beyond Theory: Changing Organization through Participation*. Amsterdam: John Benjamins
- Minnich, E K (1990) *Transforming Knowledge*. Philadelphia: Temple University Press
- Molander, B (1993) *Kunskap i handling*. Göteborg: Daidalos
- Nowotny, H, Scott, P och Gibbons, M (2001) *Re-Thinking Science. Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*. Oxford: Blackwell Publishers
- von Otter och Svensson, L (2001) *Forskarskolan som regional utvecklingsresurs – om organisationen av en ömsesidig kunskapsprocess*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet
- von Otter, C (2001) "Om 'handling som forskning' – kommentarer till kritiken av arbetsmiljösatsningarna." *Arbetsmarknad & Arbetsliv* nr 3 årgång 7
- Peirce, C (1990) *Pragmatism och kosmologi*. Göteborg: Daidalos
- Popper, K (1997) *Popper i urval*. Stockholm: Thales
- Reason, O och Bradbury, H (eds) (2001) *Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. London: Sage
- Räftegård, K (1998) *Pratet som demokratiskt verktyg: om möjligheten till en kommunikativ demokrati*. Stockholm: Gidlunds
- Sandberg, Å (red) (1981) *Forskning för förändring*. Stockholm: Arbetslivscentrum
- Sandberg, Å (1982) "Från aktionsforskning till praxisforskning." *Sociologisk Forskning* nr 2-3
- Sandberg, Å (2002) "Relationen mellan forskning och utveckling vid Arbetslivsinstitutet." Bilaga till "En organisation för 2000-talets arbetsliv. Organisationsöversyn vid Arbetslivsinstitutet." Stockholm: Arbetslivsinstitutet
- Sandberg, Å (red) (1997) *Ledning för alla?* Stockholm: SNS förlag

- Schön, D (1983) *The Reflective Practitioner: How Professionals think in action*. London: Temple Smith
- Senge, P och Scharmer, O (2001) "Community Action Research: Learning as a Community of Practitioners, Consultants and Researchers." I Reason, P och Bradbury P (eds) *Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. London: Sage
- Svensson, L och Skanse, M (1994) *Hemtjänsten*. Stockholm: Kommentus förlag
- Svensson, L, Jakobsson, E och Åberg, C (2001) *Utvecklingskraften i nätverk*. Stockholm: Santérus förlag
- Sörlin, S (1990) "Vetenskapens vägar – idéhistoriens nätverk." I Karlqvist, A (red) *Nätverk. Teorier och begrepp i samhällsvetenskapen*. Stockholm: Gidlunds
- Sörlin, S m fl (2001) *Den humanistiska cirkelns kvadratur – om humanioras möjligheter och framtid*. Göteborg: Humanistiska fakulteten vid Göteborgs universitet
- Talerud, B (2000) *Högskolans arbete med sin samverkansuppgift*. Stockholm: Högskoleverket
- Toulmin, S och Gustavsen, B (1996) *Beyond Theory: Changing Organization through Participation*. Amsterdam: John Benjamins
- Toulmin, S (1996) "Concluding Methodological Reflections. Élitism and Democracy among the Sciences." I Toulmin, S och Gustavsen, B *Beyond Theory: Changing Organization through Participation*. Amsterdam: John Benjamins
- Trondman, M (1999) *Kultursociologi i praktiken*. Lund: Studentlitteratur
- Tydén, T (1994) *Morgondagens forskningsinformation – ett brobygge av forskare och praktiker*. Stockholm: Arbetsmiljöfonden
- Tydén, T (2001) "Lärande som livsprojekt." Paper till Fjerde Nordiske Symposium i Forskning i Socialt Arbeid, Oslo 22 – 24 november
- Tåhlin, M (2001) "Trettio år arbetsmiljösatsning – till vad nytta?" *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, nr 2 årgång 7
- Wallgren, L (2002) "Företagsforskarskolor och industridoktorander – kunskapsbildning i två verksamhets- och logiksystem." Paper på kursen Lär- och utvecklingsprocesser i arbetslivet. IBV, Linköpings Universitet
- Widegren, Ö (2002) "Reflektioner om gemensam kunskapsbildning praktiker – forskare." Paper IBV, Linköpings Universitet